

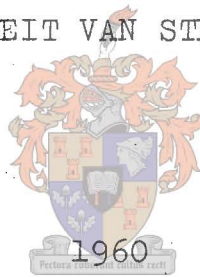
DIE GEESTELIKE BEARBEIDING VAN DIE LIDMATE
VAN DIE NEDERDUITSE GEREFORMEERDE KERK TE VELDE, IN
KRYGSGEVANGENEKAMPE EN KONSENTRASIEKAMPE
GEDURENDE DIE TWEEDE VRYHEIDSOORLOG (1899-1902)

n Historiese en Kerkregtelike Studie

deur

J. H. LOURENS

Skripsie /goedgekeur ter verkryging
van die graad Baccalaureus in
die Godgeleerdheid aan die
UNIVERSITEIT VAN STELLENBOSCH

oooOooo

VERBETERINGE

Lees op bladsy—

- 19, eerste vier reëls: (a), (b), i.p.v. (i), (ii).
- 21: C. J. Snyman, i.p.v. G. J. Snyman.
- 28: godvresende burger ¹⁷⁹), i.p.v. godvresende burger ¹⁷⁸).
- 29: i.v.b., i.p.v. i.v.m.
- 30: Begrafnisse ¹⁸⁴), i.p.v. Begrafnisse.
- 32: Susterkerke, i.p.v. Susterkerde.
- 77: versigtigheid, i.p.v. versigtheid.
- 81: vgl. hier godsdiensoefeninge van kleinere omvang soos getipeer deur die „avonddienst bij sloot”, i.p.v. vgl. hier die „avonddienst bij sloot”.
- 88: „wesentlik dieselfde”, i.p.v. „wesentlik”.
- 96: van 'n Geref. Kerk geleë, i.p.v. van 'n ander Geref. Kerk geleë.
- 101: status in die Kerk, i.p.v. status is die Kerk.
- 126: Murraysburg (Send.), i.p.v. Murraysburg.

(ii)

LYS VAN AFKORTINGE

Ned. Geref. Kerk (ook N.G. Kerk)	Nederduitsche (later Neder- duitse) Gereformeerde Kerk
Ned. Herv. Kerk (ook N. Herv. Kerk)	Nederduitsch Hervormde Kerk
Geref. Kerk	Gereformeerde Kerk
Jaarboek	Almanak van de Ned. Geref. Kerk in Zuid-Afrika, die latere Jaarboek van die Gefedereerde Ned. Geref. Kerke van Suid-Afrika
Kerkbode	De (later Die) Kerkbode
D.K.O.	Kerkenordening (Dordrecht 1618-9)
Send.	Sending
Geb.	Gebore
Leg.	Legitimasie
Hulppr.	Hulpprediker
Pers. mededeling	Persoonlike mededeling
Skr. mededeling	Skriftelike mededeling
Nas. Pers	Nasionale Pers Beperk, Kaapstad, Bloemfontein en Pretoria
K.K.	Kaapkolonie
O.V.S.	Oranje Vrystaat

(iii)

INHOUDSOPGAWE

	Bladsy
<u>INLEIDING</u>	1
<u>HOOFSTUK I</u> Geestelike Bearbeiding namens die Kerk	15
(A) Leraars en sendelinge van die Ned. Geref. Kerk (Ned. Herv. of Geref. in Transvaal) en ander, onder onderskeie hoofde, wat te velde geestelike werk verrig het en ook, waar dit van toepassing is, as krygsgevangenes hul arbeid in die betrokke krygsgevangenekamp(e) voortgesit het	16
(B) Leraars en sendelinge van die Ned. Geref. Kerk en ander wat in krygsgevangenekampe opgetree het, binne sowel as buite Suid-Afrika	21
(C) Die bearbeiding van vroue en kinders in die konsentrasiekampe: (i) konsentrasiekampe deur die leraar bearbei binne wie se gemeente dit geleë was; (ii) kampe deur besoekende leraars, deur die Kerk gestuur of andersins, bearbei	31
(D) Belangwekkende gegewens i.v.m. bepaalde leraars	33
<u>HOOFSTUK II</u> Prinsipiële Beoordeling veral uit Kerkregtelike Gesigshoek	62
(A) Die betrokke kerkregtelike beginsels	65
(B) Die praktyk gedurende hierdie periode (1899-1902), met verwysing na vorige periodes in ons vaderlandse kerkgeskiedenis	78
<u>SAMEVATTING EN SLOTSOM</u>	112
(A) Ten aansien van die Geskiedkundige Navorsing	112
(B) Ten aansien van die Kerkregtelike Beoordeling	116
<u>BYLAES</u>	121
<u>BIBLIOGRAFIE</u>	130

INLEIDING

By hierdie studie van die bearbeiding van lidmate van die Nederduitse Gereformeerde Kerk te velde en in krygsgevangene- en konsentrasiekampe gedurende die Tweede Vryheidsoorlog beweeg ons oor 'n veld wat nog heeltemal braak lê. Dit geld ook enige ander periode in ons vaderlandse geskiedenis t.o.v. die bearbeiding van manne onder wapen. Die enigste bestaande en gepubliseerde vrug van navorsing wat aan hierdie verhandeling grens, is: (a) 'n Artikel DIE LIEF EN LEED VAN DIE BANDELING deur mev. Kotie Rood-Coetzee, opgeneem in GEDENKALBUM VAN DIE TWEDE VRYHEIDSOORLOG (saamgestel onder redaksie van dr. J.H. Breytenbach). Dit is 'n verdienstelike stukkie werk, maar gegewens vir 'n studie meer bepaald oor die geestelike bearbeiding van die „banneling“ is yl gesaai oor die vyf-en-twintig bladsye. Die titel dui dan ook nie aan dat ons hier breedvoerige mededeling i.v.m. geestelike bearbeiding moet verwag nie. Daar word, b.v., van ses-en-twintig predikante van die Ned. Geref. Kerk¹⁾ melding gemaak wat oorsee ons krygsgevangenes bearbei het, maar die name van slegs sewe word vermeld. Ook word weinig feite i.v.m. die kerklike aktiwiteite van hierdie leraars of van die „ouderlinge“²⁾ vermeld.

(b) Die werk van dr. J.C. Otto: DIE KONSENTRASIEKAMPE (Nas. Pers, 1954 - 173 bladsye). Dit is egter 'n werk oor die lewe en toestande in die konsentrasiekampe en handel oor aspekte anders as die geestelike versorging van die vroue en kinders, deur watter Kerk dan ook al. Vir hierdie bepaalde studie is genoemde werk alleen waardevol insoverre dit goedverwerkte statistieke aanbied. Alleen op twee plekke word die aanwesigheid van 'n

geestelike arbeider vermeld, en dan terloops. Dit sien in albei gevalle op proponent A.D. Lückhoff se arbeid in die konsentrasiekamp te Bethulie³⁾. Eers is die vermelding dat hy vir geruime tyd daar werksaam was en dan weer dat hy „kapelaan van Bethulie-kamp" was⁴⁾.

Die feit dat daar nog hoegenaamd geen vorige navorsing t.o.v. die geestelike arbeid in genoemde verband gedoen is nie, het meegebring dat gegewens in hierdie verhandeling vervat dus alles uit bronne van uiteenlopende aard opgediep en gesistematiseer moes word: (1) Boeke wat oor die Tweede Vryheidsoorlog handel, in n paar gevalle uit die pen van n Boere-generaal uit daardie tydperk; (2) werke van objektiewe waarnemers; (3) werke uit ons algemene vaderlandse geskiedskrywing; (4) boeke deur veldpredikers geskryf of werke deur ander uit die aantekeninge van veldpredikers saamgestel; (5) kerklike en nie-kerklike albums; (6) argiefstukke (kerklik en andersins) - hoewel daar weinig van belang vir hierdie studie oor die betrokke periode te vind is; (7) onderhoude en/of briefwisseling met betrokke leraars nog in lewe of met hul agtergeblewenes; (8) onderhoude en/of briefwisseling met oudstryders; (9) dagboeke deur oudstryders te velde of in krygsgevangenekampe opgestel; e.d.m.

Die vrug van navorsing i.v.m. die betrokke geestelike bearbeiding kan alleen tot sy volle reg kom as vooraf die feitlike toestand en die gronde wat die aksie van die kant van die Kerk genoodsaak het, aangedui word, want dat die Kerk hier n dure roeping gehad het om vir sy lidmate te velde en in die verskillende kampe sorg

te dra, is onteenseglik.

In die twee republieke en in Natal het heel aan die begin van die oorlog reeds - naas die gevestigde, plaaslike gemeentes, wat uit die aard van die saak geleidelik besig was om te ontvolk - nuwe „gemeentes" tot stand gekom. Vir praktiese doeleindes was die kommando's lywige, swerwende gemeentes, immerwisselend in samestelling en lidmate-tal. Vandag vind ons die kommando, b.v., binne die grense van gemeente Heilbron; môre anderkant die Vaalrivier in Heidelberg. Van soiets as tydelike toesig van en bearbeiding deur die betrokke kerkraad kon daar geen sprake wees nie. Ver van die tuisgemeente, dikwels selfs vir 'n lang tyd van enige plek van aanbidding afgesny, moes die burgers met die gereelde bediening van die Woord bereik word. Hierdie toestand het vir die Kerk menigvuldige probleme geskep. Behalwe in die Zuid Afrikaansche Republiek, die Oranje Vrijstaat en Natal, was dit hoofsaaklik die noordelike deel van die Kaapkolonie wat deur hierdie kerklike ontwrigting geraak is.

Gesien in die lig van die vry algemene beskouing in die Kerk vyftig jaar na die Tweede Vryheidsoorlog, dat 'n gemeente met een leraar se lidmatetal nie bo agthonderd behoort te staan nie, spreek die groot behoefte aan geestelike arbeiders by die kommando's, b.v., uit syfers soos die volgende: In Februarie 1900 was 4,000 burgers onder genl. Piet Cronjé in die omgewing van Magersfontein saamgetrek. Van verskillende kante word die betroubaarheid van hierdie syfer⁵⁾ (en van die merendeel van die groot getalle wat ten opsigte van die

kommando's genoem word) bevestig. Te Belfast was die sterkte van die Boerekommando's gedurende die Wintermaande van 1900 om-en-by 10,000⁶⁾. Op n tydstip vind ons dan ook drie leraars⁷⁾ wat in geselskap daarheen afreis om die Woord te bedien. Heel vroeg in die oorlog was die republikeinse magte wat Natal binnegeval het op nagenoeg 23,000⁸⁾ man bereken, terwyl op 23 Januarie 1900 tussen 10,000 en 12,000 burgers rondom Spioenkop geleë het⁹⁾. In n redevoering „voor beide Volksraden” (7 Mei 1900) verwys pres. Paul Kruger na 40,000 veggende burgers¹⁰⁾. Die geskiedskrywer Eric A. Walker bereken die burgers wat die wapen opgeneem het op 82,000 gedurende die hele tydperk van oorlog, waarby 13,300 Koloniale rebelle ingereken is¹¹⁾.

Hierby moet ook nog met die feit rekening gehou word dat die burgers in die reël oor n groot oppervlakte versprei was. Dr. W. van Everdingen gee n duidelike uiteensetting van die verskillende strategiese punte waarheen die kommando's hulle gehaas het om stelling in te neem by die uitvaardiging van die ultimatum aan Engeland. Dit stel n „gemeente” voor vanaf Mafeking tot aan die Limpopo, noord van Pietersburg; dan langs die Transvaal-Swasieland-grens af oor die gebied Volksrust-Vryheid (om weldra die helfte van Natal in te sluit). Suid-ooswaarts het hierdie arbeidsveld van die Kerk hom al langs die grens van Basoetoland tot in die Suid-Vrystaat uitgestrek¹²⁾. Selfs was Boshof inbegrepe, waar tussen drie- en vierduisend burgers saamgetrek was¹³⁾. Reg aan die begin van 1900 het die suidelike grens van hierdie „gemeente” verder suidwaarts geskuif - hoewel

nie vir 'n lang tyd nie - en was dit nagenoeg Aliwal-Noord - Dordrecht - Stormberg - Colesberg - Kimberley, tot sover wes as Prieska en Kenhardt¹⁴⁾. Die besonderhede in hierdie betrokke deel van Natal, kort nadat die Boere-magte die grens van Natal oorgesteek het, word deur Historiese Studies (Universiteit van Pretoria)¹⁵⁾ noukeurig en met syfers belaaï uitgewerk en bring tot 'n besef van die groot omvang van die werk wat geestelike arbeiders in hierdie oorlaaide arbeidsveld gewag het.

Met die ontstaan van die konsentrasiekampe sou die probleem nog oneindig groter word! In Julie 1901, b.v., het "nie minder nie as tien van die vyftien Transvaalse konsentrasiekampe meer as drieduisend inwoners getel en die getalle het steeds gegroei"¹⁶⁾. Teen die einde van die oorlog was daar in die gebied van die huidige Unie van Suid-Afrika meer as veertig kampe, wat in Februarie 1902 'n gesamentlike inwonertal van 114,181¹⁷⁾ gehad het. Eric Walker stel die syfer nader aan 120,000¹⁸⁾; so-ook ander bekende skrywers van ons vaderlandse geskiedenis¹⁹⁾. Hiervan was slegs ses in die Kaapkolonie geleë - in die Suidelike deel waarvan geestelike sorg natuurlikerwys nie so 'n wesentlike probleem as in die noordelike was nie - t.w. te Norvals Pont, Aliwal-Noord, Mafeking, Uitenhage, Oos-London en Port Elizabeth²⁰⁾.

Die krygsgevangenekampe laai die taak van die Kerk nog swaarder. Dat van die krygsgevangenekamp te Ceylon beweer word dat ongeveer 600 persone aan die daar-gestigte Christelike Stewersvereniging behoort het,²¹⁾ is aanduiding van die enorme getal Boere-krygsgevangenes wat in kampe saamgetrek was:

Diyatalawa (Ceylon), sowat 12,000²²⁾, waarvan die eerste bannelinge reeds op 9 Augustus 1900 daar aangekom het²³⁾; Shajahanpur (Indië), nagenoeg 2,000, met nog twee kampe in daardie gebied, n.l. Bhimtal en Kakoul²⁴⁾; Bermuda, 4,000²⁵⁾; en St. Helena, 5,305²⁶⁾. Altesaam word die krygsgevangenes op 31,000 gestel²⁷⁾. Eric Stockenström plaas die syfer op 24,000 wat „na verskeie oorde gevanklik weggevoer” is²⁸⁾. Verskille in syfers dra geen besondere gewig nie, hoewel dit in hierdie geval daarin geleë mag wees dat die eerste ook krygsgevangenes insluit wat nie na kampe buite ons kuste gestuur is nie. Ook die kind was daar en het aandag vereis. Aan boord die „Bavaria”, wat krygsgevangenes na Indië geneem het, was 2,500 siele, waarby ’n groot aantal kinders, sommige van wie slegs agt jaar oud was. Ds. A.P. Burger, mede-krygsgevangene, hou b.v. ’n katkisasieklas en Sondagskool, op reis na hul bestemming, en teken op dat hierdie klasse deur ongeveer 200 „jongmense en kinders” bygewoon is²⁹⁾. In die boek WORSTELJARE, wat oor sy oorlogsherinneringe handel, is ’n portret opgeneem waarop ds. Burger saam met 120 kinders van ’n Sondagskool uit slegs een enkele kamp in Indië verskyn. Van St. Helena word verklaar dat daar „in albei kampe ’n groot aantal kinders” was³⁰⁾.

By alles wat hierbo met betrekking tot ligging en getalle van die drie besondere arbeidsvelde vermeld is, is daar nog een veld wat nie ingesluit is nie, maar waaroor niemand hom ook aan ’n berekening sou waag nie en dit is hulle wat op die plase agtergebly het maar tog gedurig swerwende was om die kloue van vyandelike magte

en konsentrasiekampe vry te spring. Daar is wel verwysings na geestelike arbeid in hierdie veld³¹⁾, maar die geskiedskrywing deel bloedweinig mee.

Nou is dit van groot belang om daarop te let dat nagenoeg 80% van die Boere-volk aan die Ned. Geref. Kerk verbonde was, bereken volgens die sensus-statistieke van 1926³²⁾ en 1951³³⁾, waarby aangeneem word dat die verhouding van die Ned. Geref. Kerk-lidmaat tot die van die Susterkerke voor 1926 eerder hoër as laer was.

Twee ander faktore behalwe die ontstaan en grootte van die kommando's - en later die krygsgevangene- en konsentrasiekampe - as nuwe arbeidsveld, wat hier nie uit die oog verloor mag word nie, het die Kerk tot besondere aksie geroep, hoewel dit hoofsaaklik op die toestand sien wat sowat 'n jaar na uitbreek van die oorlog eers ontstaan het. Die eerste was die van die verskeurdheid van hart by die ontwortelde lidmate in hierdie ongelyke en onbarmhartige oorlog, wat met soveel bitter lyding na siel en liggaam gepaard gegaan het. 'n Stem uit Macedonië moes beantwoord word - en die antwoord van die Kerk het dan ook nie uitgebly nie. Die geskiedenis self het, b.v., oor-en-oor die destyds-heersende toestande in die konsentrasiekampe onderstreep. 'n Enkele verwysing is hier nie misplaas nie. Oor een enkele maand, t.w. Oktober 1901, bekend as die „swart maand" toe sterfgevalle 'n hoogtepunt bereik het, vind ons die volgende syfers: in die Transvaalse konsentrasiekampe sterf 1,616 (uit 'n totaal van 57,905) en in die Vrystaat 1,514 (uit die inwonertal van 45,306); tesame dus 3,130 - hoofsaaklik kinders³⁴⁾. Teen die

einde van die oorlog, Februarie 1902, bereik die aantal sterfgevalle in die konsentrasiekampe binne die betrokke vier provinsies 'n groototaal van 20,177³⁵⁾. So 'n toestand sou nie anders nie as om vrou en kind en burger te velde of in 'n krygsgevangenekamp of die voortvlugtendes na wie reeds verwys is, diep in die siel aan te gryp. Die Kerk met die troosbrengende Woord in die hand het hier 'n roeping te vervul gehad, wat onverwyld nagekom moes word. I.v.m. die „voortvlugtende" vermeld, b.v., ds. A.P. Burger 'n bepaalde tydstip toe „duisende" vlugtendes (ou manne, vroue en kinders) voor die aanrollende Engelse regimente in die rigting van Piet Retief beweeg het en „raad en troos en bemoediging" nodig gehad het³⁶⁾. J.N. Brink, D.T.D., bevelvoerdersadjutant en krygsgevangene in Ceylon, gee ons 'n kykie in die goedstemming van die banneling wanneer hy verwys na die ontsettende pyn wat nuusberigte van of in verband met sy dierbares aan die krygsgevangene-burger gebring het³⁷⁾. Met betrekking tot St. Helena skryf ds. A.F. Louw: „Geen pen kan behoorlik beskryf watter smart, watter hartseer in baie van die 5,000 Boere-krygsgevangenes se harte in daardie dae gevoel is nie". Toe ds. Louw by 'n geleentheid die wat „in rou gedompel" is na 'n spesiale byeenkoms op 'n Woensdagaand (17 Julie 1901) uitnooi, het hy by sy aankoms daar „'n skaar van swaarbeproefde Suid-Afrikaners" gevind³⁸⁾.

Soos die bedroefde vrou van Sunem die hand na die profeet uitgereik het, het die Boere-volk aan Marawaters, veral langs die graf van medestryders of dierbares, in hierdie tyd na die hand van sy Kerk gesoek!

Enige syfers m.b.t. die verskillende arbeidsvelde geld hier. In die slag te Dundee sneuwel 41 burgers, terwyl 91 gewond is³⁹⁾. Na die geveg in die nabyheid van Bothaville lui die verslag: 80 dood, gewond en gevange geneem⁴⁰⁾. Hierdie verliese aan Boere-kant stapel gaandeweg tot 3,990 gesneuweldes op, benewens nog 'n duisendtal wat om ander oorsake te velde sterf⁴¹⁾. In krygsgevangenekampe laat 1,118 die lewe⁴²⁾. Die droewige feit van die (nagenoeg) 26,000 vroue en kinders⁴³⁾ wat in die konsentrasiekampe gesterf het, is goed bekend. Geskiedskrywers stel die syfer selfs op 27,927⁴⁴⁾.

Die ander faktor, waarna hierbo verwys is, is nie ~~op~~ op-sigself-staande nie maar het uit die ^{to}pasgenoemde opgekom, n.l. die geestelike toestand en vatbaarheid vir die inhoud van die Woord in hierdie tyd, wat aan die Kerk 'n geleentheid gebied het om met albei hande aan te gryp. Dit word hier as ter sake behandel omdat dit onbetwisbaar 'n aansporing tot aktiewe deelname en volharding in geestelike werk in hierdie velde moes gewees het. Met groot seën het die Kerk dan ook die boodskap van die Onveranderlike, in teenstelling met die onsekere en verbygaande, tot harte laat deurdring. Bostaande stelling word, o.m., deur verklaringe deur 'n destyds-dienende veldprediker en mede-krygsgevangene in Indië, ds. J.P. Liebenberg, gerugsteun. Hul omstandighede aldaar was sodanig dat die krysgevangenes „gevoelig vir die evangelie“ was. Hulle was „in 'n geestelike toestand om hulle harte tot die Here te bekeer“. „Die droefheid het hulle bymekaar gebring“.

„Groot seën het op die arbeid gerus“⁴⁵⁾. Die bewering sal dan ook met instemming aanvaar word dat dit hierdie „geestelike toestand“ was wat, onder geestelike bearbeiding, soveel in die krygsgevangenekampe tot die besluit gelei het om hul lewens in belang van die sending op die altaar te lê⁴⁶⁾. Van meer as honderd-en-vyftig jongmanne wat in Indië, Ceylon, St. Helena of Bermuda was, kan gesê word dat hulle „Jezus aldaar als hun Heer en Heiland hadden aangenomen“ en hulle gereed verklaar het om, na die nodige voorbereiding, heen te gaan om aan die heidene van die vasteland van Afrika die evangelie te verkondig. Te Worcester word dan ook vroeg in 1903 „het Boeren Zending-Instituut“ gestig, spesiaal om hierdie jongmanne te ontvang en te bekwaam⁴⁷⁾. Onder die wat as bouhere uitgegaan het, is, o.a., Corrie Minnaar, wat net nadat hy die kerkgebou te Mkoma voltooi het, oorlede is; verskillende ander het as plaasboere na Njassaland en Barotseland gegaan⁴⁸⁾. Uit die kring wat later sendelinge geword het, vind ons die name: Jan Frederik Wiesner, Hermanus Johannes Howell, George Willemse, Johannes Abraham van Rooyen (alvier uit die kamp te Ceylon); Jozua Johannes Joubert, Jacobus Marthinus Joubert (albei uit St. Helena); en Jacobus Johannes van Heerden (uit Portugal)⁴⁹⁾.

Met inagneming van die voorgaande faktore wat geestelike bearbeiding op die verskillende velde vir die Kerk n uiterste noodsaaklikheid gemaak het, het hierdie verhandeling, wat die bloot historiese betref, n tweeledige oogmerk: eerstens, om n brokkie uit ons vaderlandse geskiedenis wat aan die Kerk in sy breë,

en veral aan nuwe geslagte, so goed as onbekend is, so volledig moontlik saam te vat en te boek te stel; en tweedens, ^{an}indagtig ^{aan}die menigvuldige ontberinge wat die betrokke geestelike arbeiders, ^{paralelle van}om die saak van die Here ~~ontwil~~, in arbeidsvelde met sulke groot geestelike behoeftes verduur het, wil hierdie studie bydra om aan hul nagedagtenis 'n ereskuld te betaal en 'n afgeronde plekkie in die geskiedskrywing van die Ned. Geref. Kerk aan hulle toe te sê.

Verder dui ~~an~~ "historiese en kerkregtelike studie", daarop dat dit nie slegs om 'n feiteversameling gaan nie - watter behoefte die Kerk daaraan op sigself ook al mag hê - maar om ook aan te toon hoe die destydse geldende opvattinge ~~van~~ "gereformeerde" kerkreg, soos die dan ook in die wette en bepalinge van die Ned. Geref. Kerke alhier uitdrukking gevind het, selfs in hierdie tyd van skielike ontwrigting en wel in baie buitengewone arbeidsvelde, gehandhaaf is; ook, in watter mate, indien wel, daar onder bepaalde omstandighede van kerkregtelike beginsels afgewyk of daaraan selfs geweld gedoen is.

- 1) Breytenbach, J.H., Gedenkalbum van die Tweede Vryheidsoorlog, Nas. Pers, 1949, p.524.
  - 2) T.a.p.
  - 3) Otto, J.C., Die Konsentrasiekampe, Nas. Pers, 1954, p. 93.
  - 4) Otto, a.w., p. 138.
  - 5) Van der Walt, A.J.H., Wiid, J.A. & Geyer, A.L., Geskiedenis van Suid-Afrika, Nasionale Boekhandel, Bpk., Bloemfontein, Deel I, 1951, p. 571.
- Van Zyl, P.H.S., Die Helde-Album van ons Vryheidstryd, Die Afrikaanse Pers Boekhandel, Johannesburg, 1944, p. 117.
- Roscher, C.G.C., Potchefstroom, Ongepubliseerde oorlogs dagboek.
- Conradie, F.D., Met Cronje aan die Wesfront, Nasionale Pers Bpk., Kaapstad, Bloemfontein en Pretoria, 1943, p. 165.
- Badenhorst, C.C.J., Uit den Boeren Oorlog, Boekhandel voorheen Höveker & Wormser, Amsterdam en Pretoria, Deel I, 1903, p. 12.
- Perold, P.J., De Weduwe of Tafereelen uit den Engelschen Oorlog, H.A.U.M., Kaapstad en Amsterdam, 1903, p. 15.
- Maritz, M., My Lewe en Strewe, Die Skrywer, Pretoria, 1939, p. 19.
- 6) Burger, A.J.V., Worsteljare, Nas. Pers, 1936, pp. 56-7.
  - 7) T.a.p., t.w. di. A.P. Kriel, J.M. Louw en A.P. Burger.
  - 8) Universiteit van Pretoria, Historiese Studies, Jaargang IV, Nommers 3 en 4, 1943, pp. 188-190.
  - 9) Reitz, D., Kommando, A.C. White Drukkers en Uitgewers en Kie, Bloemfontein, 1929, p. 71.
  - 10) Rompel, F., Gedenkschriften van Paul Kruger, J. Funke, Amsterdam, 1902, p. 262.
  - 11) Walker, Eric A., A History of South Africa, Logmans Green en Kie, London, 1947, p. 489.
  - 12) Van Everdingen, W. De Oorlog in Zuid-Afrika, Technische Boekhandel en Drukkery, J. Waltman Jr., Delft, 1911, Deel I, pp. 1 - 5.
  - 13) Van der Walt, Wiid en Geyer, a.w., Deel I, p. 550

- 14) Van der Walt, Wiid en Geyer, a.w., Deel I
pp. 568-9.
- 15) Universiteit van Pretoria, a.w., Jaargang IV,
Nommers 3 en 4 pp. 188-90.
- 16) Otto, a.w., p. 75.
- 17) Hobhouse, E., The Brunt of the War, Methuen & Kie.,
London, 1902, p. 328.
- 18) Walker, a.w., p. 499.
- 19) Van der Walt, Wiid en Geyer, a.w., Deel I, p. 594.
- 20) Hobhouse, a.w., p. 356.
- 21) Brink, J.N., Ceylon en de Bannelingen, H.A.U.M.,
Amsterdam en Kaapstad, 1904, p. 156.
- 22) Heyns, A.M., Lewensskets van Generaal ds. Paul H.
Roux, Nas. Pers, 1937 (Voorwoord ds. J.D. Kestell),
p. 21.
- 23) Brink, a.w., p. 147.
- 24) Burger, a.w., pp. 121 en 135.
- 25) Van Blerk, J.A., Op die Bermudas beland, A.A.
Balkema, Kaapstad en Amsterdam, 1949, p. 38.
- 26) Louw, A.F., My eerste Neëntig Jaar, N.G. Kerk-
Uitgewers, Kaapstad 1958, pp. 62 en 77.
- 27) Breytenbach, a.w., pp. 507 - 532.
- 28) Stockenström, E., Geskiedenis van Suid-Afrika,
Deel II, Universiteitsuitgewers, Stellenbosch,
1928, p. 462.
- 29) Burger, a.w., p. 120.
- 30) Louw, a.w., p. 76.
- 31) Burger, a.w., p. 120.
- 32) Die Burger, 29.8.1929.
- 33) Die Burger, 25.2.1956.

SABRA-Nuusbrief, Julie-Augustus 1956.
- 34) Otto, a.w., p. 140.
- 35) Hobhouse, a.w., p. 328.
- 36) Burger, a.w., pp. 75-6

- 37) Brink, a.w., p. 148.
- 38) Louw, a.w., pp. 85-7.
- 39) Van Everdingen, a.w., Deel I, p. 9.
- 40) Rothman, M.E., Oorlogsdagboek, Nas. Pers, 1947, p.98.
- 41) Van der Walt, Wiid en Geyer, a.w., Deel I, p. 607.
Brink, J.N., Oorlog en Ballingskap, Nas. Pers, 1940, p. 289.
- 42) T.a.p.
- 43) Van der Walt, Wiid en Geyer, a.w., Deel I, p. 607.
Preller, G., Ons Parool, Nas. Pers, 1943, p. 167.
- 44) Van der Walt, Wiid en Geyer, a.w., Deel I, p. 607.
- 45) Ds. J.P. Liebenberg (pers. mededeling).
- 46) Retief, M.W., Verowerings vir Christus, C.S.V. Maatskappy van Suid-Afrika, Stellenbosch, 1948, p. 105.
- 47) Du Plessis, J., Het leven van dr. Andrew Murray, Z.A.B.V., Kaapstad, 1920, p. 403.
- 48) Louw, a.w., p. 130.
- 49) Jaarboek 1945, 1946, 1959, 1931, 1953, 1943 (respektiewelik), „In Memoriam“.

wat voorheen in hul onderskeie Kerk as ampsdraer gedien het⁵⁾. Ook te Ceylon vind ons n „Breedende Kerkeraad“⁶⁾. n Verdere verwysing - met die weinige gegewens beskikbaar - na offisiere en gewone burgers wat hul beskeie deel gebring het, word hier ingesluit, hoewel bepaalde kerkverband nie orals aangedui kan word nie.

Die getal evangeliedienaars van die Ned. Geref. Kerk, van n bepaalde standplaas of pasgelegitimeerd, wat op die een of ander tyd of geleentheid geestelike werk by die burgers in die veld verrig het, staan op vyf-en-dertig, terwyl vir korter of langer periode een-en-sestig in die krygsgevangenekampe en ses-en-sestig in die konsentrasiekampe gearbei het. Onder die tweede groep is ook ingesluit leraars wat burgers in plaaslike tronke, die geïnterneerdes in Portugal en die uitgewekenes in Basoetoland besoek het.

Die name van hierdie evangeliedienaars word onder onderskeie hoofde, en in alfabetiese orde, in die aangehegte bylaes aangegee. Geboortedatum en datum(s) van legitimasie en bevestiging in standplaas waar die betrokke leraar gedurende die oorlog gestaan het, waar dit van toepassing is, is hoofsaaklik aan die kerklike Jaarboek (vroeër as Almanak bekend) en Gedenkboek van die Teologiese Seminarie (1859-1934), ontleen.

(A). TE VELDE.

(i) Evangeliedienaars wat hulle aan die begin van die oorlog by die kommando's gevoeg en tot aan die einde aktief by hulle gebly het, is die volgende:

E.C. Anderssen, J.D. Kestell, A.P. Kriel, J.M. Louw, H.J. Neethling en J.W.G. Strasheim. (Vgl. Bylae A).

(ii) Evangeliedienaars wat hulle aan die begin van die oorlog by die kommando's gevoeg het, later krygsgevangene geneem is en onder mede-krygsgevangenes hul geestelike arbeid tot die einde van die oorlog voortgesit het, sover omstandighede dit toegelaat het, is A.P. Burger, J.P. Liebenberg en P.H. Roux. (Vgl. Bylae B). I.v.m. laasgenoemde moet egter opgemerk word dat hy weëns die aanvaarding van 'n generaalskap⁷⁾ vir 'n deel van die oorlog minder direk met geestelike bearbeiding verbind moet word. „Maar selfs op kommando was hy altyd 'n sieleversorger“⁸⁾.

N.B. 'n Beknopte weergawe van hul aansluiting by die kommando's en enige feite i.v.m. hul werksaamhede, benewens vermelding van die agting wat bogenoemde negental bedienaars van die Woord, „(i)“ en „(ii)“, van die kant van offisiere en burgers geniet het, verskyn as onderverdeling „D“ van hierdie hoofstuk. (Verwysinge na bronne onder „D“).

(iii) Uit die getal van ses-en-twintig evangeliedienaars wat sporadies by die kommando's opgetree het, het vyftien nooit as 'n krygsgevangene in 'n kamp beland nie. Onder hulle vind ons, o.a., F.G.T. Radloff van Krugersdorp, wat met vredesluiting reeds 'n volle sestig jaar oud was.

Genoemde vyftien was: A.J.B. Albertyn⁹⁾, P.J.J. Boshoff¹⁰⁾, C.J. Brink¹¹⁾, P.A.M. de Vos¹²⁾, J. du Plessis¹³⁾, A.F. Louw¹⁴⁾, A.J. Louw¹⁵⁾, J.N. Martins¹⁶⁾, P.G.J. Meiring¹⁷⁾, P. Nel¹⁸⁾, F.G.T. Radloff¹⁹⁾, P.A. Roux²⁰⁾, P.B.J. Stofberg²¹⁾, K.T. van den Heever²²⁾ en P.A. Winter²³⁾. (Vgl. Bylae C).

(iv) Onder die elftal wat sporadies by die kommando's opgetree het en later as krygsgevangenes die geleentheid tot geestelike arbeid ook daar te baat geneem het, vind ons die name J.J. Ackerman, A.A.L. Albertyn, H.D. van Broekhuizen en J.J.T. Marquard. In oorlogsliteratuur word egter geen direkte gegewens van arbeid onder krygsgevangenes deur eersgenoemde drie gevind nie, hoe waarskynlik dit ook al mag wees. Wat laasgenoemde betref, vind ons wel gegewens van geestelike arbeid onder die krygsgevangenes nadat hy uit die kamp ontslaan was.

Hierdie elf evangeliedienaars was die volgende: J.J. Ackerman²⁴⁾, A.A.L. Albertyn²⁵⁾, H.J.L. du Toit²⁶⁾, P.W. Ennis²⁷⁾, M. Heyns²⁸⁾, S.W. Louw²⁹⁾, J.J.T. Marquard³⁰⁾, H.A. Roux³¹⁾, J.P. Roux³²⁾, G. Thom³³⁾ en H.D. van Broekhuizen³⁴⁾. (Vgl. Bylae D).

(v) Onder die teologiese studente en ander lidmate van die Ned. Geref. Kerk wat hulle aan die geestelike bearbeiding van die kommando's gewy en binne enige jare na vredesluiting as geordendes in die evangeliebediening gestaan het, tref ons die name A.G. Driessen³⁵⁾, R.D. McDonald³⁶⁾, S.W. van Niekerk³⁷⁾ en J.F. Naudé³⁸⁾ aan. (Vgl. Bylae E).

n Aantekening van ds. J.M. Louw dui daarop dat daar nog vier teologiese studente by die Boere-kommando's was, deur hom soos volg aangegee: „theol. Stt. A.C. de Villiers, Potgieter, Fouché en Pienaar”³⁹⁾. Onder latere leraars was egter geen A.C. de Villiers nie en wie die ander drie is, bly ook onseker.

(vi) Leraars en teologiese studente van die Susterkerke wat op die een of ander tyd i.v.m. die saak van geestelike bearbeiding by die kommando's was, is

die volgende:

(a) Ned. Hervormde Kerk - Ds. M.J. Goddefroij van Belfast⁴⁰). „Herhaaldelik die kommando's besoek“⁴¹).

(b) Gereformeerde Kerk - Di. M.P.A. Coetsee van Belfast⁴²), P. Postma van Pretoria⁴³), Ph. Snyman van Heidelberg⁴⁴) en J.A. van Rooy van Nylstroom⁴⁵) (alvier van Transvaalse gemeentes), tesame met di. W. Snyman en L.P. Vorster uit gemeentes in die Kaapkolonie⁴⁶). Ook vind ons twee proponente, dr. J.D. du Toit (die later algemeen-bekende Totius), vir n jaar lank⁴⁷), en G. Kruger as veldpredikers by die kommando's⁴⁸).

n Verdere mededeling van belang kom uit die verslag van die rektor van die Geref. Teologiese Skool (1904), waarin vermeld word dat die skool op n tydstip gedurende die oorlog noodgedwonge moes sluit en die professore het hulle „gedurende dien tyd grootendeels gewijd aan het behartigen der geestelike belangen der strijddenden“⁴⁹). Ons kom, b.v., prof. J. Lion Cachet teën waar hy vir die burgers in die veld n diens hou⁵⁰). Die ander twee professore, J.A. du Plessis en P.C. Snyman, voeg hulle by n ambulans-korps van die Boere-magte⁵¹). Die naam van Japie Maré, n teologiese student wat telkens te velde godsdiensoefeninge waargeneem het - en te Middelburg, Tvl., aan oorlogswonde beswyk het - verdien ook hier vermelding⁵²). Nog twee teologiese studente sneuwel⁵³), terwyl nege ander gevanklik weggevoer is, onder wie bekende name soos J.H. Kruger, D. Postma en H. Pasch voorkom⁵⁴).

(vii) Geestelike bearbieding nie reeds deur „(i)“ - „(vi)“ gedek nie:

(a) „Van een generaal word't onder meer verwacht dat hij op godsdienstig gebied alle verrichtingen zal leiden"⁵⁵⁾. Onder die name van generaals en ander offisiere wat met godsdiensoefeninge opgetree het, tref ons die volgende aan: asst.-kommandant-generaal Christiaan Frederik Beyers (Kerkraadslid van die N.H. of G. gemeente Boksburg)⁵⁶⁾, generaals Schalk Burger⁵⁷⁾, Cornelis Spruyt⁵⁸⁾ en Ben Viljoen⁵⁹⁾, kommandante C.W.H. Van der Post⁶⁰⁾ (voormalige voorsitter van die Vrystaatse volksraad) en Bührman⁶¹⁾ en luitenant Kroon⁶²⁾.

(b) Netsoos met betrekking tot die pasgenoemde is getroue statistiese gegewens i.v.m. gewone burgers wat hul strydmakkers te velde tot stigting voorgegaan het, 'n onbegonne taak. Name soos Willem van Heerden (in lewe posmeester te Middelburg, Tvl. en op 21 Des. 1901 gesneuwel)⁶³⁾, P.W.A. (Oom Piet) Nel (ook van Middelburg⁶⁴⁾, S.A.I. Human van die Rouxville-kommando⁶⁵⁾ I.J. Marais (ouderling van 'n Ned. Herv. gemeente in Wes-Transvaal⁶⁶⁾, Hendrik Strauss⁶⁷⁾, P.C. de Jager (ouderling) van die Vryheid-kommando⁶⁸⁾, kan slegs 'n aanduiding wees van eerbare burgers wat hul beskeie deel te velde tot die opbou van die Koninkryk van God gebring het. Sommige van hierdie manne - dink maar net aan „die Germistonse skoolhoof"⁶⁹⁾, J.F. Naudé (onder punt „(v)" reeds genoem), het reusewerk verrig. Sodanig was die plek wat hy by die kommando's ingeneem het dat twee generaals, onder wie hy gedien het, na hom as „veldprediker" verwys⁷⁰⁾, terwyl 'n ander van hom skrywe as „Rev. Mr. Maudé" (vir Naudé)⁷¹⁾.

Weëns gebrek aan gegewens moet die name van hierdie offisiere en burgers - met die dankbare erkentlikheid.

van die Kerk - slegs maar in die verbygaan genoem word.

(B) KRYGSGEVANGENEKAMPE.

(i) Leraars en Sendelinge van die Ned. Geref. Kerk wat hulle in krygsgevangenekampe bevind het, word hier onder onderskeie hoofde aangegee:

(a) Agtien evangeliedienaars, onder wie H.A. Roux van Bethlehem die enigste sendeling was, is ook op die een of ander tyd met geestelike arbeid by die kommando's aangetref. Uit hierdie agtiental is P.J.J. Boshoff, P.A.M. de Vos, A.F. Louw, P.B.J. Stofberg en P.A. Winter deur die Kerk gestuur (Vgl. "c" hieronder). Die volledige naamlys is: P.J.J. Boshoff; A.P. Burger (Vgl. "(D)" hieronder), P.A.M. de Vos; H.J.L. du Toit⁷²⁾; J. du Plessis⁷³⁾; P.W. Ennis⁷⁴⁾; M. Heyns⁷⁵⁾; J.P. Liebenberg (Vgl. "(D)" hieronder), A.F. Louw; S.W. Louw⁷⁶⁾; J.J.T. Marquard⁷⁷⁾; P.G.J. Meiring⁷⁸⁾; F.G.T. Radloff⁷⁹⁾; H.A. Roux⁸⁰⁾; P.H. Roux (Vgl. "(D)" hieronder), P.B.J. Stofberg; G. Thom⁸¹⁾ en P.A. Winter. (Vgl. Bylaes B - D).

(b) Tien predikante en een sendeling (t.w. J.N. Murray) is gevange geneem en was in 'n krygsgevangenekamp werkzaam sonder dat ons in oorlogsliteratuur enige vermelding van arbeid te velde vind, d.w.s. indien hulle ook daar werkzaam was. Hulle was: J.C. Hefer⁸²⁾, A.J. Malherbe⁸³⁾, D.J. Minnaar⁸⁴⁾, J.N. Murray⁸⁵⁾, J.A. Pienaar⁸⁶⁾, C.H. Radloff⁸⁷⁾, G.J. Snyman⁸⁸⁾, J.G. Steytler⁸⁹⁾, D.J.J. van Velden⁹⁰⁾, D.J. Viljoen⁹¹⁾ en J.P. Wolhuter⁹²⁾. (Vgl. Bylae F).

(c) Besoekende evangeliedienaars aan Krygsgevangenekampe of aan plaaslike gevangenisse waarin Boere-

krygsgevangenes aangehou is, deur die Kerk gestuur of uit die beweging daarheen, staan op twee-en-dertig. Die leraars wat in oorsese kampe gearbei het, het almal op versoek van die Kerk gegaan. Hierdie twee-en-dertig evangeliedienaars was: D.P. Ackerman⁹³⁾, J.R. Albertyn⁹⁴⁾, W.A. Alheit⁹⁵⁾, P.J.J. Boshoff⁹⁶⁾, D. Bosman⁹⁷⁾, D.S. Botha⁹⁸⁾, D.H. Cilliers⁹⁹⁾, E.Z.J. de Beer¹⁰⁰⁾, Z.J. de Beer¹⁰¹⁾, P.A.M. de Vos¹⁰²⁾, W. de V. de Wet¹⁰³⁾, A.G. du Toit¹⁰⁴⁾, H.W. Geyer¹⁰⁵⁾, A.M. Hofmeyr¹⁰⁶⁾, G.J. Hugo¹⁰⁷⁾, J.F. le Clus¹⁰⁸⁾, A.F. Louw¹⁰⁹⁾, J.P. Kriel¹¹⁰⁾, C.H. Morgan¹¹¹⁾, A. Murray¹¹²⁾, A.C. Murray¹¹³⁾, G. Murray¹¹⁴⁾, J. Roos¹¹⁵⁾, W.P. Rousseau¹¹⁶⁾, P.B.J. Stofberg¹¹⁷⁾, A.I. Steytler¹¹⁸⁾, W.J. Theron¹¹⁹⁾, J.A. van Blerk¹²⁰⁾, G.W.B. van der Lingen¹²¹⁾, J.P. van Heerden¹²²⁾, G.F.C. van Lingen¹²³⁾ en P.A. Winter¹²⁴⁾. (Vgl. Bylae G - ligging van kampe oorsee tussen hakies aangegee).

(d) Die ongeveer vierhonderd uitgewekenes in Basoetoland¹²⁵⁾ is deur twee leraars, C.D. Murray¹²⁶⁾ en P.S. van Heerden¹²⁷⁾, bearbei. (Vgl. Bylae H).

(ii) Persone anders as evangeliedienaars van die Ned. Geref. Kerk wie se name i.v.m. die geestelike versorging van lidmate van bogenoemde Kerk hier van belang is (ligging van betrokke kampe waar geestelike werk verrig is tussen hakies aangegee):

(a) Leraars -

Van die Ned. Herv. Kerk: Ds. M.J. Goddefroy (Indië)¹²⁸⁾. n Fotostatiese afdruk van n deel van die preek (in druk) deur ds. Goddefroy op 31.12.1901 te Trichinopoly gelewer, verskyn in „EUROPEES-ALBUM (1842-1942)" van die Ned. Herv.

werksaam vind is propp. J.A. van Blerk¹⁴¹⁾ en W.J. Theron¹⁴²⁾ en ds. H.J.L. du Toit - l.g. self n krygsgevangene vanaf 1 Junie 1900 vir nagenoeg drie maande¹⁴³⁾. Te Matjesfontein beywer krygsgevangenes ds. D.J.J. van Velden en prop. J.G. Steytler hulle i.v.m. godsdiensoefeninge vir hul medegevangenes¹⁴⁴⁾, terwyl l.g. hom ook ten dienste stel van die onderwys, waarby godsdiensonderwys natuurlikerwys ingesluit is¹⁴⁵⁾. In gevalle waar groepies burgers in plaaslike gevangenis opgesluit is, ontvang hulle besoek van di. J.P. Kriel¹⁴⁶⁾, C.S. Morgan¹⁴⁷⁾, e.a. Waar ter-dood-veroordeeldes op hul teregstelling wag, vind ons onder die name van leraars wat besoeke aflê die van ds. H.W. Geyer, prop. J.F. le Clus¹⁴⁸⁾, e.a.

In hierdie verband verdien melding gemaak te word van arbeid wat van die kant van die Geref. Kerk uitgegaan het, veral omdat in die betrokke geval dit saam met n leraar van die Ned. Geref. Kerk verrig is. Net voor die fusilering van sekere P.W. Kloppert, ter dood veroordeel op 19 Julie 1901, word hy deur prof. J. Lion Cachet in die geselskap van ds. H.W. Geyer besoek. Later weer ontvang hy besoek deur proff. J.A. du Plessis en P.C. Snyman¹⁴⁹⁾.

In die binnelandse kampe is dienste waargeneem¹⁵⁰⁾, hospitaal- en gevangenisbesoek gedoen¹⁵¹⁾, katkisasieklasse gehou .... In Desember 1900 het te Groenpunt alleen 405 katkisante belydenis van geloof afgelê¹⁵²⁾. Reeds in Maart van genoemde jaar is n tak van die Christelike Jongeliedevereniging en n maand later n tak van die Christelike Strewersvereniging in die lewe geroep¹⁵³⁾.

Ander evangeliedienaars wat gevange geneem is, soos C.M. Fraser¹⁵⁴⁾ (Philippolis), M.L. Fick¹⁵⁵⁾ (Potchefstroom), C.D. Bam¹⁵⁶⁾ (Fauresmith), e.a., van wie se doen en late aldaar ons niks in oorlogsliteratuur vind nie, moet uit die aard van die saak hier buite rekening gelaat word.

(b) Buite ons grense word 'n aantal burgers in Portugal deur die Portugese regering aangehou, wat „over de grenzen gejaagd, veiligheid zochten op zijn neutraal koloniaal gebied”¹⁵⁷⁾ (d.w.s. in Portugees-Oos-Afrika¹⁵⁸⁾. Hulle is soos volg in Portugal in interneringskampe aangehou: die families te Caldas da Rainha terwyl altesaam vyfhonderd-en-tagtig burgers in die oorblywende kampe geplaas is, t.w. Alcobacà en Peniche¹⁵⁹⁾. Engelse krygsgevangenekampe was geleë te St. Helena, Bermuda, Ceylon en Indië - in laasgenoemde baie gedesentraliseerd.

Hier volg dan opsommings van die werk in oorsese kampe:

PORTUGAL.

Die eerste leraar van die Ned. Geref. daarheen gestuur was ds. G.J. Hugo, wat vir ses maande lank vir hul geestelike bearbeiding aldaar afgesonder is¹⁶⁰⁾. Op 18 Julie 1901 verskyn 'n berig van sy werk in DIE KERKBODE waarin hy meedeel dat die getal siele altesaam negenhonderd-ses-en-sewentig is, dat die meerderheid aan die Ned. Geref. Kerk behoort, dat 'n skool opgerig is en dat katekisasieklaase gehou word. Na hom word ds. P.B.J. Stofberg op versoek van die Kerk daarheen gestuur¹⁶¹⁾ en hy bly tot enige maande na die vredesluiting. Ds. Stofberg het daar „met veel seën” gearbei¹⁶²⁾. Vir 'n deel van die tyd arbei ook ds. A.G. du Toit van Prins

Die werksaamhede het behels: dienste op Sondag en ook soms gedurende die week; Sondagskool en katekisasie-klasse; waarneem van die Week van Gebed (Jan., 1902), met 'n bidstond om 7 uur v.m. spesiaal vir jongmense, wat soms deur van 200 tot 300 jongmense bygewoon is; Christelike Stewersvereniging - met b.v. 'n konferensie op 3 en 4 Januarie 1902 waarby lede uit nie minder as agtien takke verteenwoordig was nie; konferensies met die broeders wat in hul tuisgemeentes op die Kerkraad gedien het, waaromtrent ds. A.F. Louw opmerk: „So 'n broederkring het maklik 'n tweehonderd getel". Veel klem het in die algemene bearbeiding op die saak van die Sending geval¹⁷²).

BERMUDA.

In hierdie arbeidsveld van los eilandjies het ds. en mev. Albertyn (na hul verblyf te St. Helena) en later ook prop. J.A. van Blerk gearbei. Ds. Albertyn verlaat Bermuda op 3 Maart 1902, nadat hy en sy gade sedert 19 Sept. van die vorige jaar daar gestaan het. Prop. Van Blerk se verblyfstrek van 21 Okt. 1901 tot 17 Januarie 1903¹⁷³).

Nieteenstaande die baie hindernisse wat die leraars hier van die kant van die Engelse militêre owerhede ondervind het¹⁷⁴), som prop. Van Blerk tog die werksaamhede aldaar soos volg op: dienste; Christelike Stewersvereniging; Chr. Jongeliedevereniging; skool; en sangklasse¹⁷⁵). In jeugwerk het veral mev. ds. Albertyn 'n groot rol gespeel¹⁷⁶), terwyl van die latere ds. P.J. Pienaar gesê word dat hy „veel gedoen het vir die onderwys en geestelike werk"¹⁷⁷). Katekisasieklasse is deur die onderwysers van die daar-opgerigte skool waargeneem¹⁷⁸).

CEYLON.

„Ons preede kante (is) moeg en af gemat". Hierdie woorde uit die pen van 'n eerbare en godvresende burger¹⁷⁸⁾ teken iets van die veeleisende kerklike aktiwiteite te Diyatalawa-kamp, Ceylon. 'n Ryker bron van informasie oor hierdie bepaalde arbeidsveld as die dagboek van bo genoemde burger, t.w. S.A.I. Human (vader van ds. D.C.H. Human) van die Rouxville-kommando, is nouliks denkbaar. Behalwe waar hy meermale m.b.t. Sondag opteken „diensten als naar gewoonte", word, b.v., spesifiek vermeld dat ds. D.J. Minnaar een-en-twintigdienste op Sondae alleen tussen 15.9.1901 en 22.7.1902 waargeneem het, behalwe sy verdere aandeel aan die ander kerklike aktiwiteite in hierdie krygsgevangenekamp. Uit sy noukeurige aantekeninge van kerklike verrigtinge van byna elke dag, blyk dat Diyatalawa-krygsgevangenekamp sowat 'n jaar na aankoms van die bannelinge soos 'n goedgeorganiseerde gemeente daaruit gesien het. Dit blyk, o.a. uit die verslae aan „die Kerkraad" voorgelê. So lewer, b.v., Hut nr. 9 op 25 Nov. 1901 aan die betrokke vergadering, onder voorsitterskap van ds. Minnaar, soos volg verslag: Persone in Hut, 50; bywoning van dienste (a) op Sondag, 45 en (b) gedurende die week, 41; bidstond op Woensdae, 30; Bybelstudie, 9; broederlike onderhoud, 10; Christelike Stewersvereniging, 10; en katekisasie, 2. Op 3 Des. doen ds. Minnaar 'n ernstige beroep op die hutbewoners om die „gods diens des avonds en des morgen" (t.w. bidure en/of huisgodsdienste in die hutte) getrou by te woon¹⁸⁰⁾.

Die kerklike (Ned. Geref.) program tussen 22 Sept.

1900 en 17 Nov. 1902 kan soos volg opgesom word:

(1) Dienste - „Godsdienstoeffeningen 's Zondags en in de week”.¹⁸¹⁾ Die reël was twee dienste per Sondag met afwisselend n addisionele diens vir kinders in die namiddag¹⁸²⁾.

Bidure - (a) „Elke avond en elke morgen” in die hutte; (b) Woensdagaande, elke week; (c) Sending-biduur, eers skynbaar nagenoeg kwartaalliks, vanaf 13.1.'02 elke Maandagaand; (d) benewens dae van veroortmoediging en gebed met die oog op die oorlogsomstandighede, Week van Gebed (net voor 16 Des. 1901); en Pinksterbidstonde (1901 en 1902).

Bybelstudie - skynbaar halfweekliks.

Christelike Jongeliedevereniging - vanaf Aug.'01 weekliks.

Chr. Stewersvereniging - Dinsdag, maar baie ongereëld. „De Strever” word vanaf 19.12.'01 tot 9.8.'02, onder redaksie van sekere P.S. Heyns, di. Paul H. Roux, P.J.J. Boshoff, e.a.¹⁸³⁾ uitgegee.

Jeugarbeid - Oprigting van n dagskool, waartoe reeds op 5.10.'00 onder leiding van ds. Roux besluit is; bidure vir kinders; en Sondagskool en Katkisasie.

Sending - Behalwe pasgenoemde biduur in belang van die Sending is minstens een sendingkonferensie gehou, n „Hulp Zinding vereenegen” gestig, i.v.m. waarmee op 14.6.'02 n kollekte gehou is. (N.B. Dit was uit hierdie klein begin dat eerw. S.F. Skeen na die oorlog jarelang as sendeling van die Ned. Geref. Kerk in Ceylon gearbeid het). Die opmerking van S.A.I. Human net na vermelding van die kollekte is: „zoo dat ons en staad was om voor

twee Maanden ons zendeling te onder houden".

Behandeling van die Kategismus-stof - elke Donderdag onder leiding van ds. Boshoff (minstens vanaf 31.10.'01 tot 19.12.'01).

Kerklike feesdae - dienste op alle kerklike feesdae.

Broederlike onderhoude - hoe dikwels en of dit slegs vir persone is wat in hul tuis-gemeentes op die kerkraad gedien het of in die kamp aldaar „tot dieaken gesteld", e.s.m., bedoel was, is moeilik om aan te dui.

(2) Werksaamhede wat in n ander kategorie val, is die volgende -

Boekverspreiding

Hospitaal-besoek - in watter verband die naam van ds. Thom dikwels genoem is; ook die van gewone burgers.

„Kerkraadsvergaderings" - soms selfs weekliks. Op 6.5.'01 was tagtig lede saam op n „Algemeeni vergaderen", wat skynbaar ook persone van die Susterkerke, wat as ouderlinge of diakens gedien het, ingesluit het.

Kooroefeninge - vgl. hier die „Zingschoole" (met eenkeer selfs n ledetal van neëntig) en die „Zastron zang koor".

Bestuursvergaderings van die onderskeie liggame.

(3) Begrafnisse.

INDIë.

Dr. Gustav S. Preller maak van tien verskillende kampe in Indië melding¹⁸⁵⁾, maar i.v.m. die geestelike bearbeiding van die gevangenes is feite van slegs sewe van hierdie kampe beskikbaar, t.w. Bhimtal, Shajahanpur (albei deur ds. A.P. Burger); die kamp in die Nilghiri-

heuwels (ds. J.P. Liebenberg); Ahmednagar (di. W. de V. de Wet¹⁸⁶) en D.J. Viljoen¹⁸⁷); Umballa, telkens besoek deur die leraar van die Presb. Kerk, eerw. G. McKelvie¹⁸⁸); en Sailkot (eerw. John Murray)¹⁸⁹).

(iv) Slotopmerkinge i/s „KRYGSGEVANGENEKAMPE“.

Die samestelling van feite sou onvolledig wees as nie ook van die toewyding van die gewone burger aan sy geestelike taak melding gemaak word nie. „Flukse Christene onder die burgers" help ds. Burger met die Sondag-skool¹⁹⁰); „Waar geen predikant was nie het ouderlinge leiding geneem"¹⁹¹); reeds is na die katkiseermeesters van Bermuda verwys; ens., ens. ....

Hulle verdien die hulde van die Ned. Geref. Kerk!

(C) KONSENTRASIEKAMPE.

(i) I.v.m. die bearbeiding van lidmate in die Konsentrasiekampe moet onderskei word tussen (a) leraars binne wie se gemeentegrense die betrokke kamp geleë was en (b) evangeliedienaars wat óf deur die Kerk gestuur is óf geestelike werk verrig het terwyl hulle as krygsgevangenes of andersins tydelik in die betrokke kamp vertoef het.

(a) Uit die negetal leraars wat kampe binne hul gemeente geleë bearbei het, was J.F. le Clus as proponent slegs tydelik in die gemeente werksaam, terwyl P. Nel en P.G.J. Meiring, van verskillende gemeentes in Johannesburg, die kamp in die stad gesamentlik vir hul rekening geneem het. Laasgenoemde het ook met die bearbeiding van die kamp te Krugersdorp gehelp. Die name van hierdie negetal is: H.C.J. Bekker¹⁹²), W.F. Knobel¹⁹³), J.F. le Clus¹⁹⁴), P.G.J. Meiring¹⁹⁵), J.W. Meyer¹⁹⁶), P. Nel¹⁹⁷), F.G.T. Radloff¹⁹⁸),

W.P. Rousseau¹⁹⁹) en N.H.C. de J. Theunissen²⁰⁰).

(Vgl. Bylae J - ligging van kamp(e) tussen hakies aangegee).

(b) Sewe-en-vyftig evangeliedienaars van die Ned. Geref. Kerk vind ons in konsentrasiekampe anders as binne die grense van hul gemeente werksaam: D.P. Ackerman²⁰¹), D. Bosman²⁰²), J.F. Botha²⁰³), C.J. Brink²⁰⁴), J.P.J. Burger²⁰⁵), S.J. Cilliers²⁰⁶), R.H. Daneel²⁰⁷), E.Z.J. de Beer²⁰⁸), J.P.J. Dempers²⁰⁹), I.F.A. de Villiers²¹⁰), H.C. de Wet²¹¹), E. Dommissie²¹²), A.G. du Toit²¹³), E.A.J. du Toit²¹⁴), H.E. du Plessis²¹⁵), J. du Plessis²¹⁶), J.H. Enslin²¹⁷), H.W. Geyer²¹⁸), H.T. Gonin²¹⁹), J.W.L. Hane-kom²²⁰), J.C. Hefer²²¹), J.D. de V. Horak²²²), C.G. Jooste²²³), A.D. Lückhoff²²⁴), D.J. Malan²²⁵), G.S. Malan²²⁶), A.M. McGregor²²⁷), A.M. Murray²²⁸), J. Murray²²⁹), J.H. Otto²³⁰), S.J. Perold²³¹), H.J. Pienaar²³²), J.A. Pienaar²³³), P.J. Pienaar²³⁴), F.J. Retief²³⁵), P.T. Retief²³⁶), W. Robertson²³⁷), J.P. Roux²³⁸), G.A. Scholtz²³⁹), D. du P. Steyn²⁴⁰), J.G. Steytler²⁴¹), C.H. Stulting²⁴²), D.P. Terburgh²⁴³), C.D. Theron²⁴⁴), C.P. Theron²⁴⁵), D.J. van den Heever²⁴⁶), E.J.J. van der Horst²⁴⁷), H.P. van der Merwe²⁴⁸), P. van der Merwe²⁴⁹), S.J. van der Spuy²⁵⁰), J.P. van Huyssteen²⁵¹), J.A. van Niekerk²⁵²), A.J. van Wyk²⁵³), Z.J. van Wyk²⁵⁴), J.G. Weber²⁵⁵), D. Wilcocks²⁵⁶) en J.P. Wolhuter²⁵⁷).

(ii) T.o.v. arbeid in die konsentrasiekampe deur die Susterkerke verrig, vind ons slegs gegewens van die geestelike werk van die volgende drie leraars: (a) Jac. Van Belkum²⁵⁸) van die Ned. Herv. gemeente Rustenburg. Sy werksaamhede te Merebank word o.a. ook deur

Emily Hobhouse vermeld²⁵⁹). (b) Andrew Murray J.sn. (Potchefstroom) is werksaam in die kamp te Potchefstroom²⁶⁰). (c) M.J. Goddefroij arbeid te Pietersburg²⁶¹).

(iii) Onder die name i.v.m. geestelike arbeid in die konsentrasiekampe verrig, vind ons die van twee teologiese studente van die Ned. Geref. Kerk wat eers na die oorlog gelegitimeer is (1903 en 1906 respektiewelik), t.w. Jacobus Nicolaas Geldenhuys²⁶²) en Gerrit Lodewyk van Heerde²⁶³). Albei was in die kamp te Springfontein werksaam.

(iv) Die geestelike bearbeiding in die KONSENTRASIE-KAMPE verskil van dié by die kommando's (TE VELDE) en in KRYGSGEVANGENEKAMPE insoverre eersgenoemde bestendig was wat geografiese ligging betref. Die inwoners het onder 'n bepaalde gemeente geressorteer en is as „wyk" van die gemeente aanvaar, hoewel daar uiteraard voortdurend wisseling was. Die praktiese behartiging van hierdie wyk was natuurlik 'n onbegonne taak. In hierdie verband het die Kerk sover moontlik 'n helpende hand uitgesteek.

Behalwe die menigvuldige begrafnisse, is in die konsentrasiekampe dienste gehou²⁶⁴), doopsbedieninge waargeneem²⁶⁵) en dooplidmate het belydenis van hul geloof afgelê²⁶⁶).

(D) BELANGWEKKENDE GEGEWENS AANGAANDE BEPAALDE LERAARS.

(i) Ds. E.C. Anderssen, Vryheid.

„Die Tweede Vryheidsoorlog het hy saam met die burgers in die veld tot aan die einde deurgemaak"²⁶⁷). Hierdie verklaring in die kerklike Jaarboek word verder deur naasbestaendes van twee ander leraars wat dwarsdeur

die oorlog by die kommando's was (di. J.M. Louw en A.P. Kriel), gestaaf²⁶⁸). Dit is van betekenis dat 'n objektiewe waarnemer aangaande ds. Anderssen opmerk dat hy „'n deel zijner gemeente" drie jaar lank op kommando be-
arbei het²⁶⁹).

Sy eerste godsdiensoefening („vanaf die agterstel van 'n wa") lewer ds. Anderssen op versoek van gen. Lukas Meyer op die aand van 19 Okt. 1899, net voordat die grens in die rigting van Dundee oorgesteek word. Die kommando's saam op daardie tydstip het sowat vyfduisend burgers getel en ds. Anderssen was nog „die enigste kapelaan"²⁷⁰). Aangaande sy geestelike arbeid te velde oor die baie maande wat sou volg, deel hy self die volgende mee: „Môre- en aandgodsdienste, behalwe Sondagdienste, is gereëld waargeneem en aan 'n belangstellende gehoor het dit nooit ontbreek nie". Vir persoonlike geestelike gesprekke was daar oorfloedige geleentheid. Dikwels moes plegtige begrafnisse waargeneem word. Die tuisfront, so lank dit moontlik was - want die dorp Vryheid was later twee-en-twintig maande lank deur die vyand beset - is ook af-en-toe besoek"²⁷¹).

Gedurende die oorlog was ds. Anderssen vir een-en-twintig agtereenvolgende maande van sy familie geskei²⁷²).

(ii) Ds. (later dr.) J.D. Kestell, Harrismith.

Hierdie leraar se aanwesigheid by die kommando's „als veldprediker"²⁷³), vanaf die begin van die oorlog (Okt. 1899)²⁷⁴ tot die einde toe²⁷⁵), is bekend. Daar kan maar net verwys word na twee van die boeke uit sy vrugbare pen: MET DE BOERENKOMMANDO'S en MIJNE ONDERVINDINGEN ALS VELDPREDIKER. Volgens ds. Kestell

se eie mededeling was hy hoofsaaklik by gen. C.R. de Wet in die Vrystaat, maar ook vind ons hom vir 'n kort periode in westelike Transvaal²⁷⁶). Hy bedien by geleentheid ook die Woord in twee vrouelaers²⁷⁷).

Oor sy werk by die kommando's stel ons ds. Kestell self hier aan die woord: „Every Sunday, and whenever I had an opportunity in the week, I conducted divine service .... Besides this I devoted myself to ambulance work"²⁷⁸). Platrand, Ladysmith is hiervan getuie.

Op die aand van 5 Januarie 1900 neem hy 'n diens by die kommando's waar; die volgende dag trotseer hy vyandelike koeëls op Wagon Point, terwyl hy selfs gewonde Engelse op die slagveld verpleeg²⁷⁹).

Meermale vind ons hom met huisgodsdienste saam met pres. M.T. Steyn en gen. De Wet by kerslig in 'n tentjie²⁸⁰); en dit was ook ds. Kestell wat die godsdiensoefening met die vredesonderhandelinge te Vereeniging waarneem, 'n geleentheid wat hy as Waarnemende Sekretaris van die Uitvoerende Raad van die Oranje Vrijstaat bygewoon het²⁸¹).

Op die vergadering van die Kerkraad van gemeente Harrismith na die oorlog (19. Jan. 1903), deel ds. Kestell (Voors.) mee dat hy deur gen. De Wet gevra is om hom as sy private sekretaris na Europa te vergesel, ten einde vir die weduwees en wese te kollekteer en om ook die generaal in ander opsigte behulpzaam te wees. Verder herinner hy daaraan dat hy hulle reeds in Julie per brief daarvan verwittig het dat hy vir enige maande afwesig sal wees „en tevens den kerkeraad verlof vragende"²⁸²).

„Trouw tot het einde"²⁸³).

(iii) Ds. A.P. Kriel, Langlaagte.

Toe ds. Kestell uit Harrismith na die oorlogsveld vertrek het, was ds. A.P. Kriel reeds al op pad na die kommando's onder gen. Lukas Meyer, waarby die Krugersdorp-kommando hulle ook bevind het²⁸⁴). Hier kom hy op 14 Oktober aan²⁸⁵). Ds. Kriel het gevoel dat hy nie kon tuisbly nie, „terwyl byna al sy kerkraadslede en gemeenteslede in die veld was“²⁸⁶). Op 26 Mei 1902 sou hy in sy dagboek opteken dat hy reeds „drie-en-twintig maande van huis“²⁸⁷) is. T.o.v. n deel van hierdie drie-en-twintig maande teken D.S. van Warmelo (seun te velde van ds. N.J. van Warmelo) hom soos volg: „Ds. Kriel, who constantly accompanied us in the most self-denying manner, in all our battles and all our long journeys“²⁸⁸).

Sy werksaamhede by die Boere-kommando's word in drie wydtekmekaar-liggende dele van die land verrig: Natal, Noord-Transvaal en Noordwes-Kaapkolonie. Eers dan saam met gen. Lukas Meyer, soos reeds vermeld. Vanaf 15 Julie 1900 vind ons hom by asst.-veldkornet (later asst.-kommandant-generaal) C.F. Beyers en die Waterberg-kommando in Noord-Transvaal, waar ook die latere ds. J.F. Naudé hom as gewone burger by die kommando bevind het²⁸⁹). Teen die einde van Nov. 1901 is ds. Kriel by die kommando van gen. J.C. Smuts in Calvinia, waar hy tot by die wapenaflegging aan die einde van die oorlog gebly het²⁹⁰).

Oor die Noord-Transvaalse periode word meegedeel dat hy „telkens godsdiensoefeninge“ - ook katekisasie - waargeneem het²⁹¹), terwyl verdere mededeling luidat ds. Kriel „n reeks dienste“ by elke kommando gehou

het²⁹²). Sy oorlogsdagboek deel mee dat ds. Kriel die weeklikse konferensie van gen. Beyers met sy staf bygewoon het en altyd die verrigtinge met 'n biduur afgesluit. Ook is verder daarin opgeteken dat hy gedurende hierdie tyd ook die Nagmaal bedien het. Die bediening van die Nagmaal en die hou van katekisasieklasse geld ook vir Noordwes-Kaapkolonie. Ook het ds. Kriel gedurende die oorlog die doopsbediening aan kindertjies waargeneem²⁹³).

(iv) Ds. J.M. Louw, Boksburg.

Op 12 Okt. 1899 vertrek ds. „Jimmie” Louw uit Boksburg om hom „by sy mense op koers na die Natalse front aan te sluit”²⁹⁴). Terwyl hy op 18.5.1900 weer daarin slaag om sy gemeente te besoek, het die Britse troepe Boksburg beset en kon ds. Louw alleen sekere dienste waarneem deur telkens daartoe om 'n permit aansoek te doen. Hy het hom egter tot die bearbeiding van die kommando's geroepe gevoel²⁹⁵). Hiertoë het die Britse owerheid verlof verleen „met die uitdruklike voorwaarde dat hy nie na sy pastorie mag terugkeer solank die oorlog duur nie ..... Hy moes die bittere ondervinding opdoen om vir twee jaar en twee maande van sy dierbares en werkkring verwyder te wees”²⁹⁶).

Te velde hou ds. Louw godsdiensoefeninge: vir die generale staf; vir klein groepies burgers; vir lywige kommando's; 'n „avond dienst bij sloot” (Kersfees 1899); 'n „dienst bij kanon” (25.8.1900); terwyl een bepaalde diens onmoontlik word omdat die bevel „Opsaal”! noodwendig deur die laer weerklink nadat die fluitjie die diens reeds aangekondig het²⁹⁷). In ds. Louw se oorlogsaantekeninge word 'n byna ongelooflike aantal dienste

en bidure vermeld!²⁹⁸⁾ Origens is daar katkisasie, hospitaal-besoek, begrafnisse. In verskillende gemeentes word in die omswerwing van die kommando's die doop - aan altesame 137 kindertjies uit aldrie Kerke - bedien, met die nodige toestemming waar dit bekombaar was²⁹⁹⁾.

Die ereplek wat hy in die harte van offisiere en burgers ingeneem het, spreek uit die volgende aanhalinge uit werke oor die Tweede Vryheidsoorlog:

- (i) „Sy nederigheid en vriendelikheid het hom 'n geliefde persoon onder ons almal gemaak en veral sy humor-sin was 'n opbeuring vir die burgers in die donker dae"³⁰⁰⁾.
- (ii) „Getrou vergesel"³⁰¹⁾. (iii) Gen. Chris Muller vermeld dat hulle na 'n bepaalde aanval op die Engelse linie (7.1.1901) „die geliefde ds. Louw" gevra het om agter te bly en „weer vir ons te help"³⁰²⁾. (iv) Onder die vyftien lede van die kommandant-generaal (Louis Botha) se staf was ook ds. J.M. Louw³⁰³⁾.

Op 5 Junie 1902 word sy werk te velde beëindig toe die laaste burgers van die kommando te Kraal-stasie die wapens neerlê³⁰⁴⁾.

Op die eerste vergadering van die Kerkraad van gemeente Boksburg na vredesluiting, gehou op 28 Julie 1902, en wel onder leiding van ds. J.M. Louw, is besluit dat (a) alle kerkraadslede sal aftree „aangezien de dienst-tijd van al de tegenwoordige dienstdoende kerkeraad-leden verstreken is" en (b) dat een deel van die Kerkraad se dienstyf tot einde 1903 sal strek en die van die ander tot einde 1904 („Art.33")³⁰⁵⁾.

(v) Ds. H.J. Neethling, Lydenburg.

Nadat ds. Neethling reg aan die begin van die oorlog uit Lydenburg eers die kommando's te Ladysmith en aan die Tugela besoek het en kort daarna met 'n tweede besoek weer by burgers aan die Biggarsberge in Natal was, vind ons hom blywend by die kommando's in Oos- en Noordoos-Transvaal. Dit was vanaf die inname van Lydenburg deur die Engelse magte³⁰⁶). Behalwe sy arbeid by die kommando's bedien ds. Neethling in hierdie periode ook die „nog buitegeblewe mense" in hierdie deel van Transvaal³⁰⁷). 'n Mede-veldprediker uit die oorlogsjare, ds. E.C. Andersen, deel mee dat ds. Neethling „by ons Boere-kommando(s) tot op die end van die oorlog gebly"³⁰⁸) het. Elders lui dit: „Hij bleef den geheelen oorlog tot het einde toe in het veld met zijn volk, voor wie hij alles op-offerde"³⁰⁹).

Van die arbeid van ds. Neethling te velde vind ons weinig skriftelike vermelding in oorlogsliteratuur. Wel teken gen. Ben Viljoen die feit op dat ds. Neethling 'n Kersfeesdiens vir die burgers te Pelgrimsrust waargeneem het³¹⁰); en elders weer word vermeld dat hy op 10 Feb. 1901 in die laer van gen. Schoeman was, waar hy vir geruime tyd vertoef het³¹¹).

Terwyl hy op kommando was, sterf sy eggenote in die Balmoral-konsentrasiekamp³¹²).

(vi) Ds. J.W.G. Strasheim, Klerksdorp.

Van ds. Strasheim lui saamgestelde verklaringe van mev. ds. J.M. Louw en mnr. Christo Kriel (beide na wie reeds in 'n ander verband verwys is) dat hy een van die ses predikante van die Ned. Geref. Kerk was wat van

die begin van die oorlog af saam met die Boere-kommando's was en „tot die einde van die stryd" gebly het. Dat hy saam met die burgers in die veld was en „trouw tot het einde", word ook deur Badenhorst vermeld³¹³). Ook J.F. Naudé deel mee dat ds. Strasheim gedurende die hele oorlog te velde was³¹⁴).

Ons kom hom op n tydstip saam met ds. Kestell en eerw. J.P. Roux by die kommando's aan die Vaalrivier teen³¹⁵). By n ander geleentheid hou hy en ds. Kestell by onderskeie kommando's van gen. Kemp, gen. Liebenberg, e.a. dienste te Zendelingsfontein, in die omgewing Makwassie-Klerksdorp³¹⁶).

Drie oud-stryders deel die volgende i.v.m. die geestelike arbeid van ds. Strasheim gedurende die oorlogsjare mee:

(a) Die kommando van gen. Piet Liebenberg het merendeels in die gebied Klerksdorp-Wolmaransstad-Bloemhof verkeer. Ds. Strasheim het, benewens by die kommando's, ook soms by bogenoemde dorpe opgetree. In die omgewing van Bloemhof het hy gedurende 1901, o.a., die kindjie Elizabeth Jacoba van Zyl op die plaas Vleeskraal gedoop. Toestemming van die betrokke Kerkraad daartoe was nie verkry nie³¹⁷).

(b) Ds. Strasheim was dikwels terug en werksaam in sy gemeente te Klerksdorp. By die kommando's het hy saans gedurende die week, wanneer dit stil is n „diensie" gehou³¹⁸).

(c) Reël by ds. Strasheim was om „elke aand" n diens te hou en waar die kommando op Sondag staan twee dienste³¹⁹).

Na vredesluiting hou die Kerkraad van Klerksdorp op 13 Okt. 1902 weer vir die eerste keer vergadering nadat „in meer dan drie jaren niet byeengekomen was". Op hierdie vergadering is 'n gekombineerde vergadering van die gemeente belê teneinde 'n „nieuwen Kerkeraad volgens besluit der Hoog Eerw. Kerkelijke Commissie" saam te stel³²⁰).

(vii) Ds. A.P. Burger, Middelburg, Tvl.

„Veldprediker en later krygsgevangene"³²¹).

Reeds op Saterdag, 7 Oktober 1899 kom ds. A.P. Burger, in geselskap van ds. J.P. Liebenberg (van Bethal) te Sandspruit, naby Volksrust, aan „waar al die burgers moes versamel"³²²). Ds. J.M. Louw maak in sy oorlogsaantekeninge van ses ontmoetings met ds. Burger tussen 26.12.1899 en 26.9.1901 melding³²³).

Sy eerste „vuurdoop" as veldprediker op die slagveld sou hom in Natal wag, waar hy (weer saam met ds. Liebenberg) sy deel verrig met die versorging van 95 gewondes en die ter-aardebestelling van 45 gesneuweldes, na die slag te Dundee (20.10.1899)³²⁴).

Reeds vanaf die begin het ds. Burger elke aand 'n diens gehou - te Sandspruit was 8,350 burgers saam³²⁵) - en volgens sy oorlogsaantekeninge vind hy dit byna 'n jaar later (25.7.1900) steeds moontlik om „soos tot-dusver van die een kommando na die ander te ry om die evangelie te verkondig"³²⁶).

By komdt.-gen. Piet Joubert was ds. Burger as opbouende invloed met die oog op „morale" te velde³²⁷) en selfs as raadgewer³²⁸) hoog in aansien.

Op 20 Feb. 1902 word ds. Burger saam met 162 burgers

gevangene geneem³²⁹⁾ en na Indië gestuur. Hier bedien hy agtereenvolgens die kampe Shajahanpur (25 Maart - 19 April)³³⁰⁾ en Bhimtal (vanaf 19 April), totdat 'n keel-aandoening sy werk na enige maande strem³³¹⁾. Te Shajahanpur, wat deur ds. Burger as sy vrugbaarste arbeidsveld beskou is, het hy, o.a., „op die aanhoudende aandrang van die aanwesige ouderlinge in die kamp" 'n groep kerkliede aangeneem. Hulle was 74 in getal en uit 20 verskillende distrikte afkomstig³³²⁾. Op 16 April stel hy hulle voor en oorhandig „aan elkeen van die nuwe lidmate sowel 'n Sertifikaat van Lidmaatskap as 'n Herinneringskaartjie"³³³⁾. Op sy terugreis na Suid-Afrika (12 Aug. 1902) vind ds. Burger dit moontlik om „elke aand 'n diens" vir die terugkerendes te hou³³⁴⁾.

Hoewel hy op Saterdag, 26 Julie 1902 reeds in sy aantekeninge daarvan melding maak dat dit daardie dag net twee jaar was dat hy sy eggenote en kinders laas gesien het³³⁵⁾, het ds. Burger die genade ontvang om - soveel anders as wat hy self kon vermoed - aktief „by ons burgers te bly tot die bitter einde"³³⁶⁾.

(viii) Ds. J.P. Liebenberg, Bethal.

„Predikant van die gemeente en van die volk"! Dit is hoe ds. Liebenberg aan sy eie posisie gedurende die Tweede Vryheidsoorlog gedink het³³⁷⁾. (Die term „veldprediker" was immers aan die burgers in die algemeen onbekend en van die aanstelling of afsondering van 'n evangeliedienaar as sodanig kon daar in hierdie tyd nouliks sprake wees).

Datum van aankoms by die kommando's, die eerste diens te velde (8 Okt. 1899)³³⁸⁾ en arbeid i.v.m. die

eerste geveg waarin die kommando's betrokke was, is hier presies dieselfde as in die geval van ds. A.P. Burger³³⁹). Tussen die datums 16.6.'01 en 5.12.'01 maak ds. J.M. Louw in sy dagboek ook herhaaldemaal melding van sy aanraking met ds. Liebenberg by die kommando's³⁴⁰). Solank ds. Liebenberg nog in die omgewing van Bethal was, het hy op 'n Sondag om die beurt in die gemeente en by die kommando's in die veld opgetree³⁴¹).

Einde 1901 word hy gevange geneem en saam met medekrygsgevangenes in die s.g. „Tin Town“, Ladysmith aangehou³⁴²). Op 25. Feb. 1902 vind ons hom op weg na Madras en hou hy die eerste van 'n paar begrafnisse ter see³⁴³). Uiteindelik sou hy sy geestelike arbeid in die Nilghirihewels, Indië, voortsit, waar tussen sewe- en agthonderd krygsgevangenes gedurende die periode April-Mei 1902 saamgetrek was³⁴⁴). Behalwe die werksaamhede reeds kortliks vermeld, het ds. Liebenberg in die krygsgevangenekamp die leiding geneem t.o.v. dienste (minstens tweekeer per Sondag), huisgodsdienste (elke oggend, dikwels ook saans), bidure, Chr. Stewersvereniging, Sondagskool en katekisasie³⁴⁵).

Ds. Liebenberg was een van die laastes om na sy vaderland terug te keer, nadat hy die s.g. „Deklarasie“ onderteken het. Die „Eed van Trou“ aan die Engelse koningin wou hy nie aflê nie³⁴⁶).

(ix) Ds. Paul H. Roux, Senekal.

Ds. Roux is onder die eerstes wat in 1899 saam met die burgers na Natal beweeg - maar wel „as sieleversorger“³⁴⁷). Toe hy die aanbod van 'n generaalskap aanvaar het³⁴⁸), het dit nie sy aanvanklike beweegrede

- 1) Hofmeyr, N., Zes maanden bij de Commando's, W.P. van Strockum en Seun, 's-Gravenhage, 1903, pp. 196-7.
- 2) Ds. J.P. Liebenberg (pers. mededeling).
- 3) Naudé, J.F., Vechten en Vluchten van Beyers en Kemp, Nijgh en Van Ditmar, Rotterdam, 1903, p.309.

S.A.I. Human: Dagboek (Lêer W.203), Staatsargief, Pretoria.

Burger, a.w., p. 144.

Kerkbode, 17.1.'01.
- 4) Brink, Ceylon en de Bannelingen, p. 151.
- 5) Van Blerk, a.w., p. 73.
- 6) Brink, Ceylon en de Bannelingen, p. 151.

Heyns, a.w., p. 25.
- 7) Kestell, J.D., Through Shot and Flame, Methuen en Kie, Londen, 1903, p. 15.
- 8) Kerk Souvenir van Senekal (1879-1929), p. 34.
- 9) Ds. G. Renier van Rooyen (pers. mededeling).

Kuit, A., n Kommandoprediker, J.H. de Bussy, Pretoria, 1948, p. 88.
- 10) Hofmeyr, a.w., p. 269.
- 11) Kuit, A., n Kommandoprediker, p. 22.
- 12) Ds. P.A.M. de Vos (pers. mededeling).
- 13) De Vereeniging, 22.11.1899.

Kerkbode, 1.2.1900.
- 14) Louw, a.w., p. 71.
- 15) De Vereeniging, 22.11.1899.

Ver Loren van Themaat, H., Twee Jaren in den Boeren-oorlog, H.D. Tjeenk Willink en Zoon, Haarlem, 1903, p. 51.
- 16) Kuit, n Kommandoprediker, p. 22.

Van Zyl, P.H.S., Die Helde-Album van die Tweede Vryheidsoorlog, Afrikaanse Pers Boekhandel, Johannesburg, 1944, p. 395.
- 17) Kuit, n Kommandoprediker, p. 22.

Ds. A.M. Meiring (pers. mededeling).

- Dr. G.D. Scholtz, (skr. mededeling).
- 18) De Vereeniging, 22.11.1899.
Kerkbode, 4.4.1901.
Ds. Paul Nel, Jnr. (pers. mededeling).
- 19) Jaarboek 1928, „In Memoriam“.
- 20) Badenhorst, a.w., p. 25.
Van Zyl, P.H.S., a.w., p. 395.
Kestell, a.w., p. 85.
- 21) Mev. sen. P. Stoffberg (skr. mededeling).
Kuit, n Kommandoprediker, p. 25.
Naudé, a.w., p. 117.
- 22) Prof. dr. D.J. Keet (pers. mededeling).
Kuit, n Kommandoprediker, p. 24.
- 23) Hofmeyr, a.w., p. 256.
Mev. Weiss, dogter van ds. Winter (pers. mededeling).
- 24) Jaarboek 1942, „In Memoriam“
- 25) Olivier, P.L., Ons Gemeentelike Feesalbum,
N.G. Kerk-Uitgewers, Kaapstad, 1952, p. 322.
- 26) Roscher, a.w.
Mev. ds. H.J.L. du Toit (skr. mededeling).
- 27) Almanak Ned. Hervormde Kerk 1957 en 1958.
Ella Ennis (pers. mededeling).
- 28) Kestell, a.w., p. 85.
Kerksouvenir van Senekal, p. 140.
- 29) Maeder, G.A. en Zinn, C., Ons Kerk Album,
Ned. Geref. Kerk, Kaapstad, 1916, p. 116.
Louw, a.w., p. 77.
- 30) Kestell, a.w., p. 85.
Brink, Ceylon en de Bannelingen, p. 88.
Van Everdingen, a.w., Deel III, p. 10.
- 31) P. Roux (skr. mededeling).

- 32) Naudé, a.w., pp. 303 en 309.
- 33) Human, a.w.
Meyer, I.A., Die Ervarings van 'n Veldkornet in die Engelse Oorlog, Die Skrywer, 1952, p. 30.
- 34) Hofmeyr, a.w., p. 81.
Kuit, Transvaalse Verskeidenheid, J.L. van Schaik, Pretoria, 1940, p. 40.
- 35) Ds. G. Renier van Rooyen (pers. mededeling).
- 36) Du Plessis, Ph. J., Oomblikke van Spanning op Kommando, Nas. Pers, 1942, p. 57.
Jaarboek 1949, „In Memoriam”.
Ds. André McDonald (skr. mededeling).
Human, a.w.
- 37) Van Zyl, P.H.S., a.w., p. 395.
Nicol, Wm., Met Toga en Troffel, N.G. Kerk-Uitgewers, Kaapstad en Pretoria, 1958, p. 107.
- 38) Jaarboek 1949, „In Memoriam”.
Mev. ds. J.F. Naudé (pers. mededeling).
- 39) Kuit, n Kommandoprediker, p. 63.
- 40) Van Zyl, P.H.S., a.w., p. 393.
Maeder en Zinn, a.w., p. 219.
Oud-stryder D.H. Breedts (skr. mededeling).
- 41) Christo Kriel (skr. mededeling).
- 42) Christo Kriel (skr. mededeling).
Van Zyl, P.H.S., a.w., p. 393.
Maeder en Zinn, a.w., p. 71.
- 43) Weeber, E.J., Op die Natalse Front, Nas. Pers, 1940, pp. 101, 124.
Van Warmelo, D.S., On Commando, Methuen en Kie., Londen, 1943, p. 5.
- 44) Prof. dr. J.P. Jooste (pers. mededeling)
Cachet, J. Lion, Gedenkboek der Gereformeerde Kerk van Zuid-Afrika (1859-1909), A.H. Koomans, Potchefstroom, 1909, p. 95.

- 66) Oud-stryder M.J. van den Berg (pers. mededeling).
- 67) Raal, S., Met die Boere in die Veld, Nas. Pers, 1948, p. 78.
- 68) Ds. G. Renier van Rooyen (pers. mededeling).
- 69) Nicol, a.w., p. 97.
- 70) Naudé, a.w. (Woord aan die „Geachte Lezers" deur generaals J. Kemp en C.F. Beyers).
- 71) Van Warmelo, a.w., p. 167.
- 72) Kerkbode, 21.6.1900.
Mev. ds. H.J.L. du Toit (skr. mededeling).
- 73) Kerkbode, 19.4.1900, 22.8.1901.
- 74) Louw, a.w., p. 77.
Ella Ennis (pers. mededeling).
- 75) Kerksouvenir van Senekal, p. 140.
Kerkbode, 11.4.1901
- 76) Jaarboek 1904, „In Memoriam".
Maeder en Zinn, a.w., p. 116.
- 77) Kerkbode, 11.4.1901, 17.1.1901.
- 78) Kerkbode, 16.11.1899.
- 79) Maeder en Zinn, a.w., p. 240.
- 80) Human, a.w.
P. Roux (skr. mededeling)
Brink, Ceylon en de Bannelingen, p. 163.
- 81) Human, a.w.
Meyer, I.A., Die Ervarings van 'n Veldkornet in die Engelse Oorlog, Eie Uitgawe, 1952, p. 30.
- 82) Hobhouse, E., War without Glamour, Nas. Pers, 1924, p. 67.
Kerkbode, 25.7.1901.
- 83) Kerkbode, 22.11.1900.
- 84) Human, a.w.
- 85) Kerkbode, 15.5.1902.
- 86) Kerkbode, 7.3.1901, 11.4.1901.

- 87) Hanekom, T.N., Ons Nederduitse Gereformeerde Kerk,
Gedenkboek by ons derde Eeufees, N.G. Kerk-Uitge-
wers, Kaapstad, 1952, p. 371.
- 88) Kerkbode, 14.6.1900, 2.8.1900.
- 89) Kerkbode, 13.2.1902.
Ritzema van R. Steytler (pers. mededeling).
- 90) Kerkbode, 13.2.1902.
- 91) Jaarboek 1935, „In Memoriam”.
Van Warmelo, a.w., p. 182.
Kerkbode, 13.2.'02.
Meyer, a.w., p. 35.
- 92) Christo Kriel (skr. mededeling).
- 93) Kerkbode, 2.10.1902.
- 94) Albertyn J.R. (Jnr), Leven en Preken van Johannes
Rudolph Albertyn, Longmans, Green en Kie., Londen,
1922, pp. 9-12.
Van Blerk, a.w., p. 31.
- 95) Kerkbode, 29.3.1900, 13.12.1900.
- 96) Human, a.w.
- 97) Kerkbode, 6.2.1902.
- 98) Kerkbode, 2.8.1900.
- 99) Kerkbode, 12.4.1900.
- 100) Kerkbode, 21.2.1901.
- 101) Kerkbode, 5.4.1900.
- 102) Louw, a.w., p. 70.
- 103) Van Blerk, a.w., p. 12.
Kerkbode, 29.8.1901.
- 104) Kerkbode, 25.10.1900, 3.4.1902.
- 105) Breytenbach, a.w., p. 505.
- 106) Kerkbode, 12.7.1900.
- 107) Kerkbode, 11.4.1901, 18.7.1901.
Jaarboek 1934, „In Memoriam”.

- 108) Breytenbach, a.w., p. 500.
Jaarboek 1957, „In Memoriam“.
- 109) Louw, a.w., pp. 56-122.
Van Blerk, a.w., p. 12.
Kerkbode, 30.8.1900.
- 110) Ds. J.P. Kriel (pers. mededeling).
- 111) Kerkbode, 7.12.1899, 25.4.1901.
- 112) Kerkbode, 27.9.1900.
Du Plessis, J., Het Leven van Andrew Murray,
Z.A.B.V., Kaapstad, 1920, p. 517.
- 113) Breytenbach, a.w., p. 491.
Vgl. Kerkbode, 15.2.1900.
- 114) Brink, Ceylon en de Bannelingen, p. 131.
Human, a.w.
Meyer, a.w., p. 24.
Kerkbode, 27.12.1900.
- 115) Kerkbode, 25.4.1901.
- 116) Kerkbode, 19.4.'00.
Jaarboek 1904, „In Memoriam“.
Maeder en Zinn, a.w., p. 260.
- 117) Ds. J.H.M. Stofberg (skr. mededeling).
Naudé, a.w., p. 118.
- 118) Kerkbode, 9.11.1899, 30.11.1899.
- 119) Kerkbode, 19.4.1900, 28.2.1901.
Jaarboek 1960, „In Memoriam“
- 120) Van Blerk, a.w., vanaf p. 11.
Ds. A.F. Louw (skr. mededeling).
- 121) Kerkbode, 13.12.1900.
- 122) Kerkbode, 9.11.1899, 30.11.1897, 1.2.1900.
- 123) Kerkbode, 9.11.1899.
- 124) Albertyn, a.w., p. 10.
Kerkbode, 5.7.1900.

- 125) Kerkbode, 4.9.1902.
- 126) Kerkbode, 4.9.1902.
- 127) Kerkbode, 23.1.1902.
- 128) Kerkbode, 30.1.1902.
Maeder en Zinn, a.w., p. 219.
Van Zyl, P.H.S., a.w., p. 393.
- 129) Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika, a.w., p.52.
- 130) Human, a.w.
Kerkbode, 4.10.1900.
- 131) Kerkbode, 20.3.1902.
Breytenbach, a.w., p. 530.
Van Blerk, a.w., p. 143.
H. van Rooy, Universiteitsbibliotekaris,
Potchefstroom (pers. mededeling).
- 132) Kerkbode, 8.5.1902.
- 133) Brink, Ceylon en de Bannelingen, p. 156.
Human, a.w.
- 134) Van Blerk, a.w., p. 143.
Jaarboek 1942, „In Memoriam”.
Kerkbode, 20.3.1902.
- 135) Human, a.w.
- 136) Van Blerk, a.w., p. 37.
- 137) Ds. J.P. Kriel (pers. mededeling).
Louw, a.w., p. 70.
- 138) Oud-stryder C. Hutten (pers. mededeling).
- 139) Breytenbach, a.w. p. 529.
- 140) Du Plessis, J., a.w., p. 517.
- 141) Van Blerk, a.w., p. 11.
- 142) Kerkbode, 5.12.1901.
Jaarboek 1960, „In Memoriam”.
- 143) Mev. ds. H.J.L. du Toit (skr. mededeling).
- 144) Kerkbode, 13.2.1902.

- 145) Ritzema van R. Steytler (pers. mededeling).
- 146) Ds. J.P. Kriel, aangaande Alice-Tronk (pers. mededeling).
- 147) Kerkbode, 25.4.1901.
- 148) Breytenbach, a.w., pp. 500 en 505.
- 149) Breytenbach, a.w., p. 505.
- 150) Vgl. verwysinge i.v.m. di. J.P. Wolhuter, H.J.L. du Toit, e.d.m.
- 151) Vgl. verwysinge i.v.m. di. J.P. Kriel, H.W. Geyer, e.d.m.
- 152) Breytenbach, a.w., p. 529.
- 153) Breytenbach, a.w., p. 527.
- 154) Kerkbode, 13.12.1900.
Hobhouse, The Brunt of the War, p. 39.
- 155) Kerkbode, 6.12.1900.
- 156) Kerkbode, 1.11.1900, 15.11.1900.
- 157) E., S.J., De Boeren op St. Helena, Höveker en Wormser, Amsterdam en Pretoria, 1901 (of 1902), p. 42.
- 158) Weeber, Op die Transvaalse Front, p. 51.
Pienaar, P., With Steyn and de Wet, Methuen en Kie., Londen, 1902, pp. 171-3.
- 159) Kerkbode, 20.6.1901, 6.3.1902.
- 160) Kerkbode, 11.4.1901.
- 161) Ds. J.H.M. Stoffberg (skr. mededeling)
Naudé, a.w., p. 118.
- 162) Mev. sen. P. Stoffberg (skr. mededeling).
- 163) Kerkbode, 25.10.1900.
- 164) Engelbrecht, S.P., Geskiedenis van die Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika, H.A.U.M., Kaapstad en Pretoria, 1953, p. 365.
- 165) E., S.J., a.w. p. 42.
- 166) Louw, a.w., p. 56.
- 167) Louw, a.w., pp. 58, 70, 73 en 121.
- 168) Louw, a.w., pp. 70-1.

169) Staatsargief Pretoria, Lêer SS.2472.

170) Louw, a.w., p. 77.

171) T.a.p.

172) Louw, a.w., p. 113.

173) Van Blerk, a.w., pp. 32-97.

174) Van Blerk, a.w., p. 67.

175) Van Blerk, a.w., pp. 73-5.

176) Van Blerk, a.w., p. 35.

177) Van Blerk, a.w., p. 37.

Vgl. Kerkbode, 20.3.1902.

178) Van Blerk, a.w., p. 80.

179) Human, a.w.

180) T.a.p.

181) T.a.p.

182) T.a.p.

183) Breytenbach, a.w., p. 524.

184) Human, a.w.

185) Preller, a.w., p. 142.

186) Van Blerk, a.w., p. 11.

187) Kerkbode, 13.2.1902.

188) Kerkbode, 8.5.1902.

189) Kerkbode, 30.1.1902, 15.5.1902.

190) Preller, a.w., p. 81.

191) Breytenbach, a.w., p. 529.

192) Maeder en Zinn, a.w., p. 167.

Jaarboek 1942, „In Memoriam“.

193) Kerkbode, 30.5.1901, 2.10.1902.

194) Jaarboek 1959, „In Memoriam“.

195) Kerkbode, 7.2.1901, 25.7.1901.

196) Kerkbode, 7.11.1901, 19.12.1901.

197) Ds. Paul Nel, Jnr. (pers. mededeling).

198) Maeder en Zinn, a.w., p. 240.

- 199) Hobhouse, The Brunt of the War, p. 267.
Maeder en Zinn, a.w., p. 260.
Kerkbode, 5.6.1902, 2.10.1902.
- 200) Hobhouse, War without Glamour, p. 9.
- 201) Kerkbode, 30.5.1901, 2.10.1902.
- 202) Kerkbode, 12.12.1901, 2.10.1902.
- 203) Kerkbode, 22.8.1901.
- 204) Kerkbode, 12.9.1901, 16.1.1902.
- 205) Kerkbode, 19.12.1901, 23.1.1902.
- 206) Kerkbode, 5.12.1901, 3.4.1902, 6.11.1902.
- 207) Kerkbode, 8.8.1901, 22.8.1901, 15.5.1902.
- 208) Kerkbode, 30.1.1902, 20.2.1902, 6.11.1902.
- 209) Kerkbode, 7.2.1901.
- 210) Kerkbode, 27.2.1902, 13.3.1902.
- 211) Kerkbode, 22.8.1901.
- 212) Kerkbode, 22.8.1901, 31.7.1902.
- 213) Kerkbode, 5.9.1901, 28.8.1902, 4.9.1902.
- 214) Kuit, n Kommandoprediker, p. 71.
Kerkbode, 12.12.1901, 22.5.1902.
- 215) Kerkbode, 22.8.1901, 9.1.1902.
- 216) Kerkbode, 12.9.1901, 19.12.1901, 9.1.1902.
- 217) Kerkbode, 14.11.1901, 12.12.1901.
Hobhouse, War without Glamour, p. 35.
- 218) Kerkbode, 14.2.1901, 17.10.1901.
- 219) Kerkbode, 28.11.1901, 20.2.1902.
Jaarboek 1933, „In Memoriam“.
- 220) Kerkbode, 22.8.1901.
- 221) Hobhouse, War without Glamour, p. 67.
- 222) Kerkbode, 28.11.1901, 9.1.1902.
- 223) Kerkbode, 30.1.1902, 20.3.1902, 5.6. 1902.

- 248) Kerkbode, 1.8.1901, 15.8.1901.
- 249) Van Zyl, D.H., a.w., p. 46.
Hobhouse, The Brunt of the War, p. 272.
Kerkbode, 16.5.1901, 22.8.1901.
- 250) P.H. du Preez, oud-L.P.R., Lichtenburg (pers. mededeling).
- 251) Kerkbode, 19.12.1901, 30.1.1902.
Rabie-Van der Merwe, H., Onthou, Nas. Pers, 1940, p. 324.
- 252) Kerkbode, 22.5.1902, 6.11.1902.
- 253) Kerkbode, 14.8.1902.
- 254) Kerkbode, 30.1.1902.
- 255) Kerkbode, 23.1.1902, 14.8.1902.
Dr. A.D. Lückhoff (skr. mededeling).
- 256) Kerkbode, 15.8.1901.
- 257) Kerkbode, 30.5.1901, 15.8.1901.
Christo Kriel (skr. mededeling).
- 258) Nederduitsch Hervormde Kerk, a.w., p. 365.
- 259) Hobhouse, War without Glamour, p. 38.
- 260) Kerkbode, 8.8.1901.
- 261) Christo Kriel (skr. mededeling).
- 262) Kerkbode, 30.1.1902.
- 263) Kerkbode, 3.4.1902.
- 264) Hobhouse, The Brunt of the War, p. 197.
Human, a.w.
- 265) Acta Synodi, Ned. Geref. Kerk, O.V.S. (1903), pp. 23 en 27.
- 266) Hobhouse, The Brunt of the War, p. 302.
Hobhouse, War without Glamour, p. 38.
- 267) Jaarboek 1948, „In Memoriam“.
- 268) Mev. ds. J.M. Louw (skr. mededeling).
Christo Kriel (skr. mededeling).

- 269) Maeder en Zinn, a.w., p. 227.
- 270) Anderssen, a.w., p.227
- 271) Anderssen, a.w., p. 9.
- 272) Anderssen, a.w., p. 34.
- 273) Dreyer, A., Eeuwfeest-Album van de Nederduitse Gereformeerde Kerk in Zuid-Afrika (1824-1924), Die Publikasie-Kommissie van die Z.A.B.V., Kaapstad, 1924, p. 123.
Kestell, a.w., p. 4.
- 274) Kestell, a.w., p. 12.
- 275) Dreyer, a.w., p. 123.
Anderssen, a.w., pp. 76 - 85.
- 276) Naudé, a.w., p. 340.
Kestell, a.w., p. 269.
- 277) Kestell, a.w., p. 219.
- 278) Kestell, a.w., p. 5.
- 279) Kestell, a.w., pp. 49 - 50.
Van Zyl, P.H.S., a.w. p. 73.
- 280) Trudie Kestell (pers. mededeling).
- 281) Dreyer, a.w., p. 123.
- 282) Notuleboek Ned. Geref. Kerk, Harrismith.
- 283) Badenhorst, a.w., Deel II, p. 18.
- 284) Anderssen, a.w., p. 79.
Kestell, J.D., Abraham Paul Kriel, Die Abraham Kriel-Kinderhuis, Langlaagte, 1932, p. 92.
- 285) Burger, a.w., pp. 12 - 13.
- 286) Christo Kriel (skr. mededeling).
- 287) Kestell, Abraham Paul Kriel, p. 114.
- 288) Van Warmelo, a.w., p. 118.
- 289) Naudé, a.w., p. 123.
Van Warmelo, a.w., p. 161.
- 290) Christo Kriel (skr. mededeling).
Van Zyl, P.H.S., a.w., p. 371.

- 291) Reitz, a.w., p. 127.
- 292) Naudé, a.w., p. 179.
- 293) Kestell, Abraham Paul Kriel, p. 101.
- 294) Kuit, n Kommandoprediker, p. 16.
- 295) Kuit, n Kommandoprediker, p. 25.
- 296) Anderssen, a.w., p. 77.
- 297) Kuit, n Kommandoprediker, p. 39.
- 298) Kuit, n Kommandoprediker, pp. 88 - 124.
- 299) Van Zyl, P.H.S., a.w., p. 408.
Kuit, n Kommandoprediker, pp. 139 - 140.
- 300) Kuit, n Kommandoprediker, Voorwoord deur
N.J. de Wet.
- 301) Viljoen, a.w., p. 174.
- 302) Muller, a.w., p. 110.
- 303) Van Zyl, P.H.S., a.w., p. 173.
Weeber, Op die Transvaalse Front, p. 79.
- 304) Mev. ds. J.M. Louw (skr. mededeling).
- 305) Notuleboek Ned. Herv. of Geref. Kerk , Boksburg.
- 306) Christo Kriel (skr. mededeling).
- 307) T.a.p.
- 308) Anderssen, a.w., p. 84.
- 309) Jaarboek 1915, „In Memoriam“.
- 310) Viljoen, a.w., p. 277.
- 311) Rothman, a.w., pp. 134 en 175.
- 312) Anderssen, a.w., p. 84.
- 313) Badenhorst, a.w., Deel II, p. 18.
- 314) Naudé, a.w., p. 239.
- 315) Naudé, a.w., p. 343 (Vgl. p. 303).
- 316) Kestell, Through Shot and Flame, pp. 268 - 9.
- 317) Oud-stryder P.A. Opperman (pers. mededeling).
- 318) Oud-stryder M.J. van den Berg (pers. mededeling).
- 319) Oud-stryder P.W. Cornelius (pers. mededeling).

320) Notuleboek Ned. Herv. of Geref. Kerk , Klerksdorp.

321) Jaarboek 1938, „In Memoriam“.

322) Burger, a.w., p. 7.

323) Kuit, n Kommandoprediker, pp. 21-61.

324) Burger, a.w., pp. 20-25.

Vgl. Van Everdingen, a.w., Deel I, p. 9.

325) Burger, a.w., p. 7.

326) Burger, a.w., p. 55.

327) Burger, a.w., p. 35.

328) Burger, a.w., pp. 46-7.

329) Oud-stryder F.D.R. Koch (skr. mededeling).

Burger, a.w., pp. 103 - 4.

330) Burger, a.w., pp. 127 en 147.

331) Burger, a.w., p. 167.

332) Burger, a.w., pp. 138-9.

333) Burger, a.w., p. 144.

334) Burger, a.w., pp. 192-3.

335) Burger, a.w., p. 188.

336) Burger, a.w., p. 56.

337) Ds. J.P. Liebenberg (pers. mededeling).

338) Burger, a.w., p. 7.

339) Burger, a.w., pp. 20-25.

340) Kuit, n Kommandoprediker, pp. 54-68.

341) Ds. J.P. Liebenberg (pers. mededeling).

342) Van Zyl, P.H.S., a.w., p. 395.

Ds. J.P. Liebenberg (pers. mededeling).

343) Preller, a.w., p. 72.

344) Preller, a.w., pp. 93 en 142.

Kerkbode, 15.5.1902.

345) Ds. J.P. Liebenberg (pers. mededeling).

346) Ds. J.P. Liebenberg (pers. mededeling).

- 347) Heyns, a.w., „Woord vooraf“.
  - 348) Kestell, Through Shot and Flame, p. 15.
  - 349) Kerk Souvenir van Senekal, p. 34.
  - 350) Human, a.w.
  - 351) Jaarboek 1912, „In Memoriam“.
  - 352) Human, a.w.
  - 353) Heyns, a.w., p. 25.
  - 354) Human, a.w.
  - 355) Kerk Souvenir van Senekal, p. 34.
  - 356) Brink, Ceylon en de Bannelingen, p. 165.
  - 357) Heyns, a.w., p. 25.
  - 358) T.a.p.
  - 359) Meyer, a.w., p. 33.
- Kerkbode, 14.8.1902.

HOOFSTUK IIPrinsipële Beoordeling veral uit Kerkregtelike Gesigshoek.

By die onderwerping van die geestelike arbeid van genoemde evangeliedienaars en andere, te velde, e.s.m. (Hoofstuk I), aan die beginsels van die gereformeerde kerkreg, word vooraf vereis dat helderheid verkry word oor presies wat destyds hier te lande t.o.v. die betrokke kerkregtelike beginsels geldend was. Dit is derhalwe nodig dat eers op die bodem - en sy invloed op die kerklike lewe alhier - gelet word, waaruit die Ned. Geref. Kerk(e) in S.A. gegroei het, n.l. die Gereformeerde Kerke in Nederland.

Toe die beginsels van die kerkreg wat in die Gereformeerde Kerke van Nederland moet geld op die Sinode van Dordrecht (1618-9) vasgelê is, was dit eintlik weinig anders as die finale beslag op die werk van vorige sinodes (eers vooraf die „convent" te Wezel, 1568; daarna die sinodes gehou te Emden, 1571; Dordrecht, 1574; Middelburg, 1581; en 's-Gravenhage, 1568). Tussen Emden (1571) en Dordrecht (1618-9) lê derhalwe nagenoeg vyftig jaar waarin die betrokke beginsels deur die Kerk beproef is en telkens met geringe wysiging van sinode na sinode gegaan het. Na verdere suiwering het l.g. sinode die hoogsverdienstelike „Kerkenordening" opgestel, wat vir die Kerke van gereformeerde belydenis in ander wêrelddele, en veral die uit die Gereformeerde Kerke in Nederland gebore, nog altyd die rykste bron is waaruit t.o.v. kerkinrigting geput kon word. Netsoos die Skrifgetroue belydenisskrifte, by hierdie sinode afgerond,

tot die kosbaarste skatte en erfenisse van die latere Ned. Geref. Kerk in Suid-Afrika behoort¹⁾, was ook die Kerkorde van 1618-9, vanaf die begin van die volksplanting alhier (1652) tot aan die begin van die negentiende eeu²⁾, die „vigerende kerkorde vir die Kaapse Kerke“³⁾ en is alhier „daadwerklik gevolg en toegepas ..... en gehandhaaf“⁴⁾. Toe die Kaapse sinode van 1824 sy „Algemene Bepalingen“ opgestel het, het hy vir n deel tot rigsnoer geneem „Het Algemeen Reglement voor het Bestuur der Hervormde Kerk in Nederland“ (n.l. die van 1816)⁵⁾. Daarna is op sinodale vergaderings die uitsuiwering van ongereformeerde elemente ter hand geneem en „kleinere wysiginge van tyd tot tyd aangebring“⁶⁾. In die periode na 1843, so word deur prof. dr. B.B. Keet vermeld, het die Kerk in Suid-Afrika n „steeds meer zuiver wordende vorm van kerkelijke regering“ gekry⁷⁾.

Die hele posisie soos dit met die uitbreek van die Tweede Vryheidsoorlog (1899) bestaan het, kan met enige verdere aanhalings uit die pen van leraars van die Ned. Geref. Kerke in S.A. duidelik gestel word:

„Die Kerk in Natal wou .... so getrou moontlik die Moederkerk (n.l. die van die Kaapkolonie) volg“⁸⁾.

„Die Kerk in die O.V.S. het op,regelmattige en correcte wijze ..... uit onzen Kaapsche Moederkerk' ontwikkel - en op dieselfde wyse voortgegaan tot op die huidige dag.“ (d.w.s. 1951)⁹⁾.

„Wat die Gereformeerde kerkinrigting in Suid-Afrika betref, het ons tans (1951) die volgende posisie: In elkeen van die vier provinsies is n Ned. Geref. Kerk (in Transvaal Ned. Herv. of Geref. geheet) wat in

federale verband met mekaar staan. In leer, belydenis en kerkinrigting kom hulle feitlik in alle opsigte ooreen. Elkeen het sy eie wetboek, maar uit voorgaande sal dit duidelik wees dat die wetboeke wesenlik dieselfde is"¹⁰). Hoewel hierdie stelling op die posisie vyftig jaar ná die oorlog van 1899-1902 sien, wys dit terug op die mate van eenheid t.o.v. kerkverband in die Ned. Geref. Kerke in S.A., sowel as na daardie eenheid van strewe om 'n suiwer gereformeerde vorm van kerkregering daar te stel, wat nog altyd in die hart van die selfstandige Ned. Geref. Kerke van die vier landsdele (tans provinsies van die Unie van S.A.) gelewe het.

Terugsiende op die eerste twee-en-n-half eeue van die bestaan van die Ned. Geref. Kerke in S.A., merk dr. J.H. Eybers op: „Dit is .... merkwaardig hoe besonder naby die N.G. Kerke (alhier) in hul wese .... aan die ou Gereformeerde Kerk van Nederland gebly het”¹¹). Dit word dan ook by 'n vergelykende studie van die „Wetten en Bepalingen” van genoemde vier Ned. Geref. Kerke oral bevestig. Vir hierdie bepaalde studie is, wat die Natalse en Transvaalse Kerke betref, van die wetboeke gebruik gemaak soos uit die hand van die laaste sinode van die betrokke Kerk voor die uitbreek van die Tweede Vryheidsoorlog ontvang, t.w. Natal, 1889 en Transvaal, 1898. Wat die ander twee Kerke betref, is gebruik gemaak van woordeliks gelykluidende artikels in die wetboeke van die Kaapkolonie van 1894 en 1903 en die van die O.V.S. van 1890 en 1903. By aanhalinge uit die wetboeke van l.g. twee Kerke word die artikelnummer van die ouer wetboek vermeld, t.w. K.K., 1894 en

O.V.S., 1890.

By die taak van beoordeling uit gereformeerde-kerkregtelike oogpunt van die inhoud van Hoofstuk I, sal die lig val op: (1) DIE GEESTELIKE ARBEIDER self (t.o.v. status in die Kerk, bevoegdheid om die Woord te mag bedien, e.s.m.), sowel as op (2) DIE ARBEID wat in die verskillende velde - soos in die voorgaande hoofstuk aangegee - verrig is.

Onder „(A)" hieronder word die betrokke kerkregtelike beginsels aangedui. Eerstens word die bewoording gegee - in sommige gevalle slegs gedeeltelik - van die betrokke artikel soos dit in die „Kerkenordening" van Dordrecht (1618-9) gevind word, waarvan die beginsel in die wetboeke van die Ned. Geref. Kerke in Suid-Afrika n plek gevind het. Tweedens volg dan beskouinge van teoloë wat in Nederland n leidende rol t.o.v. die gereformeerde kerkreg gespeel het, soos prof. dr. F.L. Rutgers, H. Bouwman, e.a. Derdens word die artikels in die wetboeke van die vier selfstandige Ned. Geref. Kerke alhier aangegee, soos daardie artikel by die uitbreek van die Tweede Vryheidsoorlog gelui het.

In onderverdeling „(B)" gaan die kerkregtelike beoordeling uitsluitlik oor die inhoud van Hoofstuk I van hierdie verhandeling.

(A)

(i) Kerkorde Dordrecht (voortaan tot D.K.O. verkort), art. III: „Het zal niemand, alhoewel hy een Doctor, Ouderling of Diaken is, geoorloofd zijn de dienste des Woords en der Sacramenten te betreden zonder wettelijk daartoe beroepen te zijn ...."

„De inwendige roeping moet .... door de uitwendige roeping bevestigd worden", aldus ds. Joh. Jansen.¹²⁾

Alleen hulle wat „langs den wettigen weg tot de kerkelijke bediening zijn gekomen en die onberispelijk zijn in leer en leven", is beroepbaar¹³⁾.

Hierdie beginsel is in die wetboeke van die vier Ned. Geref. Kerke van die vier provinsies (wat tans die Unie van Suid-Afrika is) opgeneem en wel soos volg: „Kaapkolonie" (voortaan tot K.K. verkort), art. 324; Natal, art. 80; „Oranje Vrijstaat" (voortaan tot O.V.S. verkort), art. 265 en 278; en Transvaal, art. 161.

(ii) D.K.O., art. IV:

„De wettelijke beroeping dergenen, die tevoren in de dienst niet geweest zijn .... bestaat:

Ten eerste, in de verkiezing, dewelke na voorgaande gebeden geschieden zal door de Kerkeraad en de Diakenen, met onderhouding van de regeling, die daarvoor plaatselijk in gebruik .... is, en van de kerkelijke ordinantie, dat alleen diegenen voor het eerste tot de dienst des Woords kunnen beroepen worden, die door de Classis waarin zijn wonen, praeparatoir geëxamineerd zijn ....;

Ten andere, in de examinatie of onderzoeking beide der leer en des levens, dewelke staan zal bij de Classis, aan welke de beroeping ter approbatie is voor te stellen ....;

Ten derde, in de approbatie en goedkeuring van de lidmaten der Gereformeerde gemeente van de plaats,

wanneer .... de naam des Dienaars .... in de Kerk afgekondigd zijnde, geen hindernis daartegen komt;

Ten laatste, in de openlijke bevestiging voor gemeente, dewelke met behoorlijke stipulatiën en afvragingen, vermaningen en gebed en oplegging der handen van de Dienaar, die de bevestiging doet (en van de andere Dienaren die mede tegenwoordig zijn), toegaan zal, naar de Formulier daarvan zijnde".

(a) „Verkiezing" (uitwendige roeping) is reeds genoegsaam onder D.K.O., art. III (hierbo) behandel.

(b) Waar die „Kerke" (gemeentes) in Nederland aan die begin heeltemal vry was om te beroep wie hulle wil, het die praktyk heel gou tot opleiding en eksaminering gelei. Die eerste sinodale bepaling hieromtrent is deur die Sinode van Dordrecht, 1578 neergelê¹⁴⁾.

Vir ons doel is dit genoeg wanneer ons let op die groeiende besef in die vroeë geskiedenis van Kerke met 'n gereformeerde belydenis van die noodsaaklikheid dat die predikant 'n deeglike opleiding moet ontvang en dat op beide leer en lewe gelet is voordat sodanige proponent bevestig kon word. „Vooral de Gereformeerden hebben ingezien dat een deugdelijke voorbereiding voor de ambtelijke bediening noodig was .... Bekend is, hoe Calvin voor een genoegzame theologiese vorming zorg droeg. En in navolging van Calvin hebben ook de Gereformeerde Kerken in verskillende lande er prijs op gesteld, dat die aanstaande dienare aan die hoogeschool werden voorbereid voor die heilige bediening"¹⁵⁾.

Vgl. hier wetboeke: K.K., 149, 155, 157-8, 163, 166, 170-1; Natal 49, 95; O.V.S., „Bijlage": en

Transvaal, art. 9.

(c) In sake „approbatie en goedkeuring van de lidmaten der Gereformeerde gemeente" (t.o.v. die beroepene), vind ons wetsbepaling duidelik in die wetboeke alhier; K.K., art. 326 en O.V.S., art. 286. Natal, art. 38 en Transvaal, art. 30 bevat hierdie beginsel m.b.t. verkose kerkraadslede.

(d) Dr. H. Bouwman spreek van die bevestiging van die beroepe leraar in die boesem van die beroepende gemeente as „de kroon op de roeping, waardoor de roeping effect krijgt"¹⁶⁾; en ook as 'n „noodzakelijk element bij de beroeping van een dienaar des Woords"¹⁷⁾.

Vgl. wetboeke: K.K., art. 331, Natal, art. 38, O.V.S., art. 295 en Transvaal, art. 171.

(iii) D.K.O., art. VII:

„Niemand en sal tot den dienst des Woords beroepen worden, sonder hem in een seker plaetse te stellen, ten waer dat hij gehesonden worde om hier ofte daer, te Predicken in de Gemeeynten onder t' Cruyce, ofte andersins om Kercken te vergaderen".

Uit dure ondervinding van ordeloosheid, veral deur die s.g., „loopers" bewerkstellig, het die Sinode van 's-Gravenhage (1586) die artikel soos hierbo geformuleer, opgestel en die bewoording het gebly tot in 1905¹⁸⁾.

I.v.m. „hem in een seker plaetse te stellen", beklemtoon Rutgers vaste grense vir die gemeente - 'n toestand wat reeds voor 1892 in die Gereformeerde Kerke van Nederland bestaan het¹⁹⁾. T.o.v. afstigting spreek Bouwman van „eene indeeling en nadere formatie" wat gemaak moet word, waardeur die arbeid na behore verrig

kan word²⁰⁾.

Vgl. hier wetboeke (waarin duidelike grensskeidinge as vereiste gestel word): K.K., art. 47; Natal, art. 125; .O.V.S., art. 13; en Transvaal, art. 6.

N.B. Let op die woorde „ten waer” (tensy) ....” Hier word dus wel vir besondere gevalle n opening gelaat.

In die wetboek van die Kaapkolonie van 1894 word in die Besluiteregister van n bepaalde kommissie melding gemaak wat i.v.m. die saak van „speciale evangelieprediking” reëlins moes tref. Op die eerste sinode na die oorlog (wetboek 1903) is hierdie gedagte uitgebrei met n besluit dat leraars vir diens op die Spoorweë gevind en „aangesteld” moet word. Hierdie besluit verleen die reg om af te lei dat n „speciale” evangelieprediker vir die sinode van 1894 beteken het: n leraar wie se ampswerk daarin sou bestaan dat hy, onder die toesig van die sinode, van gemeente na gemeente vir die waarneem van (n reeks) dienste sou reis en nie noodwendig aan n bepaalde gemeente verbonde hoef te wees nie.

(iv) D.K.O., art. VIII:

„Men zal geen schoolmeesters, handwerkslieden of anderen, die niet gestudeerd hebben, tot het predikambt toelaten, tenzij dat men verzekerd zij van hunne singuliere gaven: godzaligheid, ootmoedigheid, sedigheid, goed verstand en discretie, mitsgaders gaven van welsprekendheid ....”

Hierdie artikel wys dan vir sodanige meerbegaafdes n kortpad aan waarlangs die Classis hulle namens die

Sinode kan eksamineer en tot die bediening legitimeer, indien hulle hul vir die evangeliebediening sou aanbied.

In verbinding met art. VIII word hier ook genoem

(v) D.K.O., art. XXI:

„De kercken-Raden sullen alomme toesien datter goede Schoolmeesters zijn, die niet alleen de Kinderen leeren lesen, schrijven, spraken ....., maar ook deselve inder Godsaligheydt ende inden Catechismo onderwijzen”.

Onderwysers moes ewe-eens hul trou aan die Formuliere van Enigheid betoon deur ’n bepaalde stuk te onderteken.

Dit was ook die taak van die Kerk om in buitengewone tye vir die oprigting van skole voorsiening te maak, ’n verantwoordelikheid wat die Kerk reeds op die Sinode van 1574 aanvaar het²¹⁾.

Vgl. i.v.m. bogenoemde twee artikels: K.K., artt. 91, 93-4, 110, 128; Natal, artt. 207, 221; O.V.S., artt. 213, 215; en Transvaal, art. 124.

(vi) D.K.O., art. XIII:

„Soo het geschiet dat eenighe Dienaer door ouderdom, sieckte ofte andersins onbequaem worden tot oeffeninghe hares Dienstes, soo sullen sy nochtans des niet te min de eere ende den name eens Dienaers behouden, ende van die Kercke die sy ghedient hebben, eerlijcken in haren nootdruft .... versorghet worden”.

Bogenoemde bewoording van die Sinode van 's-Gravenhage (1586) was in 1917 nog onveranderd²²⁾.

Aangaande die woorde „de eere ende den name eens Dienaers behouden”, skryf Joh. Jansen dat een emeritus-predikant alle bevoegdheid die hij vroeger had, blijft”

toegekend. Immers hij wordt wel van de verplichting tot dienstwerk ontslagen, maar hij blijft tog alle ambtelijke bevoegdheid behouden.²³⁾ In kerkregtelike sin bly hy dus dienaar van die Woord.

K.K., art. 337 bevat hierdie beginsel by implikasie.

(vii) D.K.O., art. XII:

„Dewijle een Dienaar des Woorts eens Wettelijck, als boven, beroepen zijnde, zijn leven lanck aenden Kercken-dienst verbonden is, soo sal hem niet gheoorlooft zijn hem tot een anderen staet des levens te begheven, tensy om groote ende wichtige oorsaeken, daer van die Classe kennisse nemen ende oordeelen sal”.

Bogenoemde artikel, so opgestel deur die Sinode van 's-Gravenhage, is netso in die Kerkorde van Dordrecht (1618-9) opgeneem²⁴⁾.

So n leraar het „zijn ambt verloren en mist .... het recht om als Dienaar des Woords op te treden”, die bevoegdheid, n.l., om beide die Woord en die Sakramente te bedien²⁵⁾.

Die beginsel in bogenoemde artikel uit die Dortse Kerkorde is in K.K., art. 338 en Natal, art. 192 vervat met die volle betekenis van die pasaangehaalde woorde van Joh. Jansen, n.l. dat sy status as dienaar van die Woord verval.

(viii) D.K.O., art. XV:

„Het zal niemant gheoorlooft zijn, den dienst zijnder Kercken onderlatende ofte in geen en sekeren dienst zijnde, hier ende daer te gaen Predicken buyten consent ende authoriteyt des Synodi ofte Classis; Ghelijck ook niemant in een ander Kercke Predicatie sal

moghen doen ofte Sacramenten bedienen, sonder bewillinghe des Kercken-Raets".

Hier ook weer n artikel deur Dordrecht (1618-9) woordeliks van die Sinode van 's-Gravenhage, 1586, oorgeneem.

Die hoofgedagte is dat die amptelike taak van die dienaar van die Woord hom slegs sover uitstrek as die arbeidsveld van die beroepende gemeente²⁶⁾.

„Geen ambtsdrager noch helper mag zich echter eigenmachtig en eigenwillig in een of ander arbeidsveld indringen, zonder daartoe wettig vanwege de Kerk gezonden te zijn²⁷⁾.

Vgl. wetboeke: K.K., art. 165 - by implikasie; kandidate tot die Heilige Diens onderteken n stuk waardeur hulle hul verbind tot die handhawing van „orde en eendracht" in die Kerk. Vgl. verder: Natal, art. 52; O.V.S., artt. 166, 171; en Transvaal, art. 11.

(ix) D.K.O., art. XVI:

„Der Dienaren Ampt is inden Ghebeden ende bedieninghe des Woordts aen te houden, de Sacramenten uyt te rijcken, op haer mede-broeders, Ouderlinghen ende Diakenen, mitsgaders de Ghemeenten goede achte te nemen, ende ten laetsten met de Ouderlinghen die Kerckelijke Discipline te oeffenen, ende te besorghen dat alles eerlijck ende met order gheschiede".

Na die Sinode te 's-Gravenhage (1586) is die artikel sonder enige verandering in die Dortse Kerkorde opgeneem²⁸⁾.

Vgl. hier: K.K., art. 31; Natal, art. 50; O.V.S., art. 18; en Transvaal, art. 10.

(x) D.K.O., art. XVII:

„Onder de Dienaren des Woords zal gelijkheid gehouden worden, aangaande de lasten huns dienstes ...."

Tesame met bogenoemde artikel word hier genoem

(xi) D.K.O., art. LXXXV:

„Geen Kerk zal over andere Kerken, geen Dienaar over andere Dienaren, geen Ouderling of Diaken over andere Ouderlingen of Diaken enige heerschappij voeren".

Die bedoeling van art. XVII is dat daar onder die draers van dieselfde amp, „onder de Dienaren onderling .... gelijkheid" moet wees. By bostaande verklaring van dr. H. Bouwman voeg hy daaraan toe dat die Reformasie die gelykheid van dienare op die voorgrond gestel het. „Alle apostelen staan volgens het N. Testament gelijk als dienaren van Christus (1 Cor. 4:1; 2 Petrus 1:1)"²⁹⁾

Daar bestaan verskil in „werkzaamheid, belang en invloed" tussen die ampte van predikant, ouderling en diaken, maar dit is geen verskil in hiërargiese sin nie³⁰⁾.

Prof. F.L. Rutgers verklaar (soos uit sy lesings blyk, weergegee deur dr. J. de Jong) dat „gelijkheid van dienaaren des Woords onderling" in die Gereformeerde Kerk as beginsel aangeneem is³¹⁾. Die verskil lê slegs daarin „dat het eene ambt meer werk vereischt, meer belang heeft, meer macht geeft dan het andere". Alle kerkdienare is egter dienare van die „eenighe Heerscher", Jesus Christus³²⁾.

Vgl. wetboeke: K.K., art. 212; Natal, art., 215 O.V.S., art. 242, en Transvaal, art., 131.

(xii) D.K.O., art. XXII: bevat die beginsel van goedkeuring deur die gemeente van ver- of herkose ouderlinge - „bij den Ghemeente vercoren". Die artikel handel verder oor die bevestiging van die ouderlinge, na approbasie³³⁾.

Behalwe die aspekte van eksaminering stem die hele artikel t.o.v. die verskillende stappe wat tot die uiteindelijke bevestiging lei, met D.K.O., art. IV ooreen.

Vgl. wetboeke alhier: K.K., art. 14; Natal, art. 38; O.V.S., art. 123; en Transvaal, art. 30.

(xiii) D.K.O., art. XXIII:

„Der Ouderlingen ambt is, behalve het geen boven, in art. XVI gezegd is, hun met de Dienaar des Woords gemeen te zijn, opzicht te hebben dat de Dienaren .... hun ambt getrouwelijk bedienen ....., om bijzonder de lidmaten der gemeente te vertroosten en te onderwijzen, en ook andere tot de Christelijke religie te vermanen".

Die Gereformeerde Kerke het die Dortse bepaling (hierbo) getrou nageleef en nog altyd word by die kerkvisitatie ondersoek ingestel of „alleen bevoegde personen" in die gemeente optree. Hoewel n ouderling wel soms n heel stigtelike woord in die gemeente kan spreek, mag hy nie, met dieselfde vryhede en regte aan die leraar toegesê, die Woord „bedien" nie.

„Niet de geschiktheid geeft den maatstaf aan, maar de roeping"; alleen word „in den geordenden weg vastigheid en opbouw in het kerkelijk leven verkregen"³⁴⁾.

Vgl. wetboeke: K.K., art. 33; Natal, art. 61; O.V.S., artt. 26-7, 167; en Transvaal, art. 13.

(xiv) D.K.O., art. XXVII:

„De Ouderlingen en Diakenen zullen naar plaatselijke regeling twee of meer jaren dienen, en alle jaar zal een evenredig deel aftreden”.

„Voetius .... wilde liever de tweejaarlijkse aftreding veranderen in een drie-, vier- of vijfjaarlikse .....”³⁵⁾.

n Tweejarige dienstyd (en weer herkiesbaar) was die posisie alreeds hier oor die jare 1899-1902; vergelyk wetboeke: K.K., art. 14; Natal, art. 41; O.V.S., art. 57; en Transvaal, art. 28.

Vanaf Dordrecht, 1578 tot by Utrecht, 1905 het hierdie artikel die gedagte van kontinuasie op die Kerkraad beklemtoon. Die hele aspek van herkiesing is egter „in de vrijheid der Kerken gesteld”³⁶⁾.

In die Ned. Geref. Kerke in Suid-Afrika is n beginsel vasgelê dat dienende kerkraadslede in diens bly totdat hul plaasvervangers bevestig (of voorgestel) is; wel kontinuasie, maar slegs in ander sin.

Vgl. hier: K.K., art. 14; Natal, art. 42; en Transvaal, art. 36.

(xv) D.K.O., art. LVI:

(a) „Men sal den Doop aen kranke kinderen, of sieken buyten der vergadering der Kercke niet bedienen, dan in seer grooten noot, ende dat met voorweten en in 't bywesen des Kercken-Raets”.

(b) „Of en op wat wyse den Doop, in gevalle van noodsakelijkheid .... bedient werden, werd gelaten in de voorsigtheyd en de vry-heyd der Kercken-Raeden en Classen”.

Die eerste deel van die besluit is van 'n vorige sinode oorgeneem; die tweede kom uitsluitlik uit die van Dordrecht (1618-9)³⁷⁾.

Calvyn was van gevoele dat ouers wat op 'n afgesonderde plek woonagtig is, waar geen Gereformeerde Kerk bekombaar is nie, hul kind by 'n Lutherse gemeente kon laat doop, mits daar geen „superstitieuse gebruike plaats hebben“³⁸⁾. Huisdoop is aanvanklik toegestaan³⁹⁾.

Wat duidelik is, is die feit dat die doop by openbare dienste bedien moet word. Nêrens is egter sprake dat dit slegs op Sondag mag plaasvind nie. Dit kan ook elders as in die kerkgebou, maar die houding van die sinode is duidelik dat daardie gebruik baie beperk moet word⁴⁰⁾.

Vgl. : K.K., art. 23; Natal, artt. 26, 104, 108; O.V.S., artt. 176, 182; en Transvaal, art. 103.

(xvi) D.K.O., art. LXI:

„Men zal niemand ten Avondmaal des Heeren toelaten, dan die .... belijdenis der Gereformeerde religie gedaan heeft, mitsgaders hebben de getuigenis eens vromen wandels, zonder welke ook degenen, die uit andere Kerken komen, niet zullen toegelaten worden“.

Bogaande artikel gaan reeds onveranderd deur vanaf die Sinode van Middelburg, 1581. Die ondersoek i.s. leer en lewe het deur die Kerkraad of deur 'n kommissie deur die Kerkraad daartoe benoem, geskied⁴¹⁾.

„Belijdenis der Christelike religie“ is by die Ned. Geref. Kerke in S.A. bindend voordat iemand by die Tafel van die Here mag aansit. Die doop-lidmaat

(xviii) D.K.O., art. LXVII:

„De gemeente zullen onderhouden, benevens de Zondag, ook de Kerstdag, Paschen, Pinksteren en Hemelvaartsdag. De onderhouding der tweede feestdagen wordt in de vrijheid der Kerken gelaten”.

Op die Sinode van Dordrecht (1618-9) is die artikel egter so gewysig dat die volgende tot Christelike feesdae vasgestel is: „Eerste en tweede Kerst-, Paas- en Pinksterdagen en ook de Nieuwjaars- en Hemelvaartsdag”⁴³⁾.

Goeie Vrydag is in die meeste gemeentes van die Geref. Kerke in Nederland met n aanddiens waargeneem⁴⁴⁾.

Vgl. K.K., art. 52, waarin verslag aan die Ring vereis word of in die gemeente „op .... Feestdagen al de gewone preekbeurten waargenomer” is. By n voetnoot onderaan word opgemerk: „Onder Feestdagen is mede begrepen de Gedenkdag der Kerkhervorming”. Let verder op O.V.S., art. 175; en Transvaal, art. 102, wat ook Dingaansdag by eersgenoemde voeg.

(xix) D.K.O., art. LXVIII:

„De Dienaars zullen alomme des Zondags, ordinaarlijk in de namiddagse predikatiën, de somma der Christelike leer, in de Catechismus .... kortelyk uitlegge ....”

Vgl. wetboeke: K.K., art. 52; Natal, art. 50; O.V.S., art. 18; en Transvaal, art. 10.

(B)

(1) Die vermelde beoordeling (bls. 65) aan die hand van die beginsels van die gereformeerde kerkreg t.o.v. DIE GEESTELIKE ARBEIDER kan bes gedoen word deur elk van die onderverdelings „A” - „C” van Hoofstuk I („D” outomaties ingesluit) te volg en aan elke

onderverdeling afsonderlik aandag te skenk:

„(A) TE VELDE“.

„(i) - (iv)“

Getoets aan die beginsels in D.K.O., artt. III, IV en VII omskryf, is dit duidelik dat elkeen wat te velde onder die naam van „predikant“ of van „sendeling“ gearbei het, aan die vereistes van „Dienaar van die Woord“ te wees, voldoen het. Almal was teologies opgeleid, deur die Kerk na eksaminering tot die bediening toegelaat, beroep en in ’n bepaalde gemeente bevestig. Te velde en in die onderskeie kampe is daar ook geen aanduiding dat tussen predikante en sendelinge in die gewone bediening van die Woord ’n verskil gemaak is nie. In die kerklike lewe van die Ned. Geref. Kerk in sy gewone gang het art. 212 van die Kaapse Kerk, „....ge-lyke regten en voorrechten (hebben) met de predikanten“, egter nie tot sy volle reg gekom nie. Art. 215 van die Natalse Kerk - wat die ou Moederkerk van die Kaapkolonie „so getrou moontlik (wou) volg“- bepaal, b.v., dat ’n sendeling nie in ’n blanke gemeente van die Ned. Geref. Kerk beroepbaar is nie „tenzij hij er reeds vóór zijne ordening beroepbaar was“, d.w.s. ’n proponent in die Ned. Geref. Kerk was. Die genoemde artikel lui soos volg: „De scriba verleent, na het ontvangene bericht van de Voorzitter der Zending Commissie, aan den bij ons geordenden Zendeling, namens de Algemeene Vergadering, een soortgelijke Acte van Bevestiging als die vermeld in Art. 101 (i/s proponente), doch naar de omstandigheden gewijzigd. In deze Acte zal uitdrukkelijk moeten worden gezegd, dat zoodanige

ondersoek tot bevrediging van genoemde kommissie, staan die kansels van die Ned. Geref. Kerk vir hulle oop (legitimasie).

"(v)".

Die eersgenoemde drie (teologiese studente), t.w. A.G. Driessen, R.D. McDonald en S.W. van Niekerk, was reeds met hul opleiding aan die Teologiese Seminarie vergevorder. McDonald, wat laaste van die drie gelegitiemer is, was reeds in sy derde jaar⁴⁵). In voorgaande paragraaf is reeds vermeld vanaf wanneer 'n teologiese student 'n preek mag lewer, n.l. na aflê van die Kandidaatseksamen en wel met toestemming van die professore (vgl. opmerkinge onder D.K.O., art. XV); dan nog moet die preek in die teenwoordigheid van 'n predikant of diensdoende ouderling gelewer word. Daar bestaan goeie gronde waarop die geestelike arbeid (die prediking ingesluit) van hierdie drie studente kerkregtelik aanneemlik is: (a) Die „diens" by die kommando's kon selde - indien ooit - met die gemeentelike erediens vergelyk word. In meer bepaalde sin was dit 'n godsdiensoefening, nie 'n byeenkoms van die gemeente as Kerk nie⁴⁶). Dit sou dikwels gebeur het dat die prediker die enigste draer van 'n besondere amp was; of dat daar selfs geen enkele van die draers van 'n besondere amp by so 'n godsdiensoefening te velde aanwesig was nie (vgl. hier/die „avonddienst bij sloot", „dienst bij kanon", deur ds. J.M. Louw waargeneem, e.s.m.). (b) As dit dan kerkregtelik in orde is dat „goede schoolmeesters" gevind moet word wat ook die kinders „inder Godsaligheydt ende inden Catechismo" kan

onderwys gee (D.K.O., art. XXI), en as 'n Kerkraad „helpers" mag aanstel om, onder toesig van die Kerkraad of 'n kommissie daartoe benoem, huisbesoek te doen en selfs „in kleine vergaderingen het Evangelie te verkondigen"⁴⁷⁾, kan niks teen die bevoegdheid van hierdie drie teologiese studente ingebring word nie, mits hulle hul aan die bring van 'n „stigtelike woord" binne die arbeidsveld soos hierbo beskrywe, gehou het. Reeds was hulle met hul kursus ver gevorder en het in die Kerk in betreklike sin status bekleed. Toestemming van professore en teenwoordigheid van 'n leraar of diensdoende ouderling, soos die vereiste wel was, was in hierdie tyd meer van 'n ideaal as wat dit prakties uitvoerbaar was. (c) Vanuit Nederland kom daar ook in hierdie verband leiding. In 1899 besluit die Sinode van Groningen dat 'n teologiese student na 'n studietyd van twee jaar reeds 'n preek mag lewer, nadat toestemming van die professore verkry is⁴⁸⁾. Hierdie bepaling is later weer, op 'n volgende sinode, gewysig maar bly egter 'n aanduiding van geen verregaande vergryp nie indien 'n student in die teologie ook wel voor aflê van die Kandidaatseksamen by geleentheid soos hierbo genoem, sou optree.

Die vierde naam onder „(v)" genoem, is die van die hoofonderwyser te Germiston, J.F. Naudé. Hoewel twee generaals, onder wie hy as gewone burger gedien het, na hom as „veldprediker" verwys, het hy homself nie as predikant aangedien nie. (Vgl. „Ik ben niet een" in sy boek *VECHTEN EN VLUCHTEN*)⁴⁹⁾. As godvrugtige onderwyser, opgelei in die Kaapkolonie⁵⁰⁾ (vgl. K.K.,

artt. 94 en 110), is hy by die Kerkraad van die gemeente Germiston so in aansien dat op 9.8.'99 die volgende besluit t.o.v. aanddienste in n saal in die gemeente geneem word: „.... dat de dienst des Woords zal blijven zooals voorheen, n.l. hoofdzakelijk voor jonge mensen ..., dat aan den heer J.F. Naudé vrijgelaten zal worden om den dienst zooals voorheen te leiden”⁵¹). In K.K., art. 94 word die vakke, wat deur toekomstige onderwysers gevolg moes word en waarin hulle eksamen sou aflê, aangegee. Art. 110 lui: „Daar deze inrichting ten doel heeft de opleiding van Christelijke onderwyzers, zal de vreeze des Heeren de grondslag zijn van al het werk en het Woord Gods tot regel en richtsnoer verstreken. Het Godsdienst-onderwijs zal steeds in overeenstemming zijn met de leer der Nederduitsche Gereformeerde Kerk”. Art. 127 van die Kaapse Kerk bepaal dat godsdiensonderwysers opgelei word deur hulle van tyd tot tyd voor bepaalde gehore „over de Goddelijke waarheden” te laat handel. D.K.O., art. XXI bevat dieselfde beginsel. Afgesien dus nog van die feit dat hy as onderwyser in die atmosfeer en na die eise van genoemde artt. 94 en 110 opgelei is, vind die Kerkraad Naudé iemand wat bekwaam is om as godsdiensonderwyser op te tree en in die gemeente - nie by die erediens nie - godsdiensoefeninge waar te neem. Te velde sou hy weldra dikwels dergelike godsdiensoefeninge waarneem. Dit is vir sodaniges dat D.K.O., art. VIII, sonder die gebruikelike weg te moet gaan, n „kortpad” na die kansel aanwys.

"(vi)"

Die leraars van die Susterkerke het almal aan die eise van D.K.O., artt. III, IV en VII voldoen. Prof. J. Lion Cachet, wat by die kommando's opgetree het, was professor in die teologie en kon gewoonweg op uitnodiging van die erkende instansies die ampspligte van die leraar vervul. Wat die proponente en teologiese studente (Geref. Kerk) betref, geld ook wat hierbo van die studente in die teologie aan die Teologiese Seminarium te Stellenbosch gesê is.

"(vii)"

Die latere asst.-kommandant-generaal C.F. Beyers, indertyd kerkraadslid van die Ned. Herv. of Geref. gemeente Boksburg, het dikwels te velde godsdiensoefeninge waargeneem⁵²⁾. So-ook ander offisiere. By godsdienstige geleenthede is daar redes uitgespreek. Soms is die woord by die ter-aarde-bestelling van 'n gesneuwelde gevoer, soos die geval was toe luit. Kroon aan die woord was, terwyl daar „nie 'n dominee was nie”⁵³⁾. Die aard van die verrigtinge en die vorm van deelname kan moeilik onderskei word. Ook die gewone burger het soms godsdienstige verrigtinge gelei. Telkens is daar sprake van 'n aanwesige ouderling. Wat ouderlinge betref kon daar natuurlik, hier reg aan die begin van die oorlog, weinig sprake van vervulde tweejarige diens tyd wees, veral ook omdat kerkraadsvergaderings nouliks gehou is. Die faktor van in diens bly totdat die plaasvervanger voorgestel is, moet ook hier in ag geneem word. Ook is afwesigheid uit die gemeente met reg as van tydelike aard aanvaar. Omdat

ouderlinge dikwels in dieselfde kommando as 'n hele aantal lidmate uit die eie gemeente gedien het - en eintlik was dit uit die aard van die saak reël - het hul ampstaak voortgegaan om met „raad en troost alle gemeene Christenen (te) dienen“. Bouwman oordeel dat 'n ouderling nie die reg het om die Woord te „bedien“ nie, selfs al sou hy daartoe geskik wees, omdat die roeping daartoe ontbreek⁵⁴⁾. Van gelyk te staan met die amp van die dienaar van die Woord, kan daar hier ook geen sprake wees nie. Die tye het egter gekom - en gedurende 1899-1902 was dit in besondere sin die geval - dat die ouderlinge godsdienstige verrigtinge moes lei. Wanneer hierdie optrede op die weg van 'n „getuigenis uit die Woord“ lê ....., wat tog nie as „gesagvolle prediking aangedien word nie“, is die hele saak suiwer⁵⁵⁾. Bouwman gee hier ook wel toe: „Wel kan soms een gewoon lid der gemeente met grooten zegen een stichtelijk woord spreken“⁵⁶⁾.

Bogenoemde beskouing van dr. Bouwman dek dus meer as slegs die lei van 'n godsdiensoefening deur 'n ouderling. Solank die persoon wat optree 'n belydende lidmaat van die Kerk is - hier te verstaan Kerke wat met die Ned. Geref. Kerk een in „leer en leven van het ware Christendom“ is; en iemand van onbesproke karakter en veral van geestelike „rypheid“ is, sou sy stigtelike woord onder hierdie buitengewone omstandighede kerkregtelik goed verantwoord kan word. Die „Kerkenordening“ spreek tog ook van toelating van die buitengewone onder buitengewone omstandighede, solank dit binne perke bly, met die invoeging telkemale van 'n

„tenzij" (D.K.O., artt. VII en VIII) of „dan in zeer grooten noot" (D.K.O., art. LVI).

„(B) KRYGSGEVANGENEKAMPE".

„(i)"

Met die uitsondering van vyf evangeliedienaars was almal van n bepaalde standplaas. Ds. J. Roos se posisie het daarin verskil dat hy saakgelastigde van die Kaapse Kerk was. Ds. C.S. Morgan was rees emeritus (vgl. hier D.K.O., art. XIII), van wie die status as dienaar van die Woord nooit deur die Kerk ingetrek is nie. Steytler, Van Blerk en Theron was proponente. I.v.m. proponente, vergelyk opmerkinge in die vorige onderverdeling, „A. TE VELDE".

„(ii)"

Oor di. M.J. Goddefroy (Ned. Herv.) en P. Postma (Geref.) is reeds in die vorige onderverdeling gehandel. D. Postma (gelegitimeer in 1905)⁵⁷, was n teologiese student. Hier kan net teruggewys word op die behandeling van dergelike gevalle (uit die Ned. Geref. Kerk) in die vorige onderverdeling. Eerw. G. McKelvie van die Presbiteriaanse Kerk en van Simla, Indië was met sy broeders leraars van die „Hollandse" Kerke een in „leer en leven van het ware Christendom van alle eeuwen" (vgl. Transvaal, art. 5; en ook O.V.S., art. 5, met nagenoeg dieselfde inhoud). Vir McKelvie het die kansels van die Ned. Geref. Kerk in S.A. oopgestaan.

Wat die genoemde sestal betref, wat almal reeds in 1910 deur die Ned. Geref. Kerk gelegitimeerd was, geld dieselfde opmerkinge as vir die afgesonderde drietal onder „(A)" TE VELDE", „(v)", genoem, veral

waar na „goede schoolmeesters" (D.K.O., art. XXI) en „helpers" verwys word.

„(C) KONSENTRASIEKAMPE".

„(i)"

Die proponente onder hierdie ses-en-sestigtal evangeliedienaars wat in die konsentrasiekampe opgetree het, was: Dommissie, Gonin, Horak, Jooste, Le Clus, Lückhoff en Van Huyssteen. Van den Heever se geval is nie duidelik nie. Gelegitimeerd as sendingkandidaat in 1902, mag hy daarna in die kamp te Bloemfontein werkzaam gewees het. Selfs word hier in aanmerking geneem dat die legitimasie heel vroeg in die jaar 1902 mag plaasgevind het. As geeneen van bogenoemde moontlikhede die geval was nie, dan het hy as student in die teologie daar gearbei. Sodanige gevalle is reeds bespreek en kerkregtelik verantwoord. Alle ander arbeiders was leraars van 'n bepaalde standplaas.

„(ii)"

Genoemde drie leraars van die Ned. Herv. Kerk was van bepaalde standplase en die posisie daar kerkregtelik in orde.

„(iii)"

Die geval van die twee teologiese studente Geldenhuys en Van Heerde, gelegitimeer in 1903 en 1906, respektiewelik, staan gelyk aan die onder „(A). TE VELDE", „(v)" behandel. Kerkregtelik gesien, geld hier dieselfde.

(2) In hierdie onderverdeling van „(B)" gaan ons oor tot die beoordeling uit kerkregtelik gesigshoek van DIE ARBEID (vgl. bls. 65 van hierdie verhandeling) in die verskillende velde verrig, soos in Hoofstuk I aangestip.

Om elke geestelike arbeider ten opsigte van sy doen en late in watter veld(e) ookal, met die wetboek van die bepaalde Ned. Geref. sinode waaronder hy geresorteer het in die hand te volg, is 'n onbegonne taak. Dit sou ook moontlike botsinge t.o.v. wat mag of nie mag nie meebring. Hoewel die wetboeke „wesentlik" was, was kleinere afwykinge tog daar. As geen alles-insluitende riglyn gevind word nie, sou, b.v., ds. A.P. Kriel hom in Transvaal en dan weer in Natal en later in die Kaapkolonie, telkens deur 'n ander wetboek moes laat lei. Ds. J.F. Botha van Richmond het bv. weer in Vredefort-konsentrasiekamp gearbei, terwyl ds. W.P. Rousseau van Pietermaritzburg ook in die kamp te Volksrust die Woord bedien, ens. Uit hoofde van die inhoud van die eerste paar bladsye van hierdie hoofstuk, word die aangegeve artikels uit die Kerkorde van Dordrecht (1618-9) as algemene riglyn geneem. Daaraan sal „die arbeid" onderwerp word. In die eerste deel van hierdie hoofstuk is immers gestel dat die beginsels soos in die Dortse artikels beliggaam en hierin opgeneem in die wetboeke van die vier sinodes alhier 'n plek gevind het.

Hier word nou ook afgewyk van die metode in onderverdeling „(1)" gevolg. Werksaamhede (uitgaande van die kant van die Ned. Geref. Kerk) van dieselfde aard, in watter van die arbeidsvelde dit ookal verrig is, word hier saam behandel.

(i) ARBEID BUIITE GEMEENTEGRENSE.

Dit is opvallend hoe presies dieselfde verklaring gemaak word t.o.v. die faktor wat meer as een leraar

werklikheid wel. Steeds word die gemeentes self nog deur die pastor loci besoek solank die omstandighede dit toelaat. Dink maar net aan die gevalle E.C. Anderssen, J.P. Liebenberg, J.M. Louw en H.J. Neethling⁶³). Na die oorlog tref ons al die leraars weer in hul gemeentes aan, behalwe gevalle soos die van ds. J.D. Kestell, wat 'n beroep ontvang en aanvaar het⁶⁴). Hoewel daar geen kerklike sending was nie, kan hierdie uittoeg van leraars uit hul gemeentes gelykgestel word aan die besoeke van leraars aan lidmate van hul gemeente wat ernstig siek lê binne die grense van 'n naburige gemeente, waarvoor tog geen toestemming vooraf vereis word nie.

(b) Ander leraars het hul kragte aan die een of ander van die betrokke velde gewy omdat, na hul mening, die behoefte daar die grootste was⁶⁵). Deur heilige motiewe gedrewe en sonder om uit hul gemeentes te bedank (D.K.O., art. XII), sou die inhoud van D.K.O., art. VII in hierdie noodtoestand nie hier veroordelend staan nie - hoewel die handelswyse na die letter met die betrokke artikel strydig was. „Die nood ken geen wet nie” is 'n spreuk wat hier seerseker 'n woordjie mee te spreek het.

(c) Sommige is deur gevangenskap, ver van die eie gemeente, innerlik gedwing om aan mede-krygsgevangenes die boodskap van heil te bring - en hierdie veld het nie alleen oorvloedige geleentheid gebied nie maar die bearbeiding het ook die vrug afgewerp waarop reeds in Hoofstuk I gelet is. Vir die arbeid van hierdie evangeliedienaars kan die Kerk alleen die hoogste

waardering uitspreek. Kerkregtelike beoordeling volg by „(ii)” onder hierdie onderverdeling.

(d) Verskillende predikante is deur die „Kerk” gestuur. Tog was hul sending eintlik die werk van ’n selfgevoormde komitee, onder voorsitterskap van dr. Andrew Murray⁶⁶). ’n Goeie getal van die geestelike arbeiders in die verskillende kampe (binne en buite ons grense) is deur hierdie komitee gevind⁶⁷). Dit was ’n nodige liggaam, uit gesonde motiewe gebore en prysenswaardige werk is ook deur hierdie komitee verrig. Streng gesproke, was dit nie die Kerk self in aksie nie, maar deur sy hartlike samewerking het die Kerk sy goedkeuring aan die bestaan van hierdie komitee geheg.

(e) ’n Ander faktor waarmee ook hier rekening gehou moet word, is die feit dat die bearbeiding van manne onder wapen reeds in die Ned. Geref. Kerk begin tradisie word het. Op grond van die aandeel van die Kerk in vorige periodes van ons volksgeskiedenis, kon evangelie-dienaars soveel gouer tot die besluit geraak het dat hul taak vanaf Oktober 1899 nou veeleer te velde lê - en later in die kampe, wat met eersgenoemde ten nouste verbonde was. Reeds so vroeg as 1703 het die Kerk die manne onder wapen as ’n eenheid begin beskou waarvan regstreekse aandag gegee moet word⁶⁸). In die oorlog teen Sekokoeni (1876) is pres. Thomas Burgers self by die kommando's en neem ook persoonlik die godsdiensoefeninge waar⁶⁹). In die O.V.S. gaan die inisiatief eerste van die Staatspresident uit toe hy vir ds. Gilles van de Wall versoek om die burgers in die stryd teen die Basoeto's gewikkel (1865) met

die Woord te gaan bedien⁷⁰). Ook ds. Pieter Roux (Smithfield) voeg hom by die burgers gedurende die Basoeto-oorlog van 1865⁷¹). Met die Eerste Vryheids-oorlog tref ons minstens drie leraars te velde aan, t.w. di. N.J. van Warmelo (toe nog in die N. Herv. Kerk; vanaf 1886 in die N.H. of G. Kerk⁷²), D.P. Ackermann⁷³ en H.R. Neethling⁷⁴).

(ii) GODSDIENSOEFENINGE.

I.v.m. godsdiensoefeninge te velde is op die Sondag toegespits. Die godsdiensoefening gedurende die week, saans en/of soggends, het egter spoedig deel van die kommandolewe geword; so-ook later in die kampe. Sondag-dienste was tog reël. Die naamlyste in Hoofstuk I toon dat dit op verre na predikante was wat opgetree het. Maar die kleinere presentasie sendelinge, propo-nente en teologiese studente het hul plekke met eer volgestaan. Weinig afwykinge van die gebaande weg, kerkregtelik gesien, is aan te toon (vgl. veral onder-verdeling „(v)“). Oor die bevoegdheid van die studente tot die lewer van preke (binne die vasgestelde grense) is reeds in onderverdeling „(1)“ gehandel en nêrens word enige vorm van misbruik van hierdie verleende voorreg vermeld nie. Wat die broeders ouderlinge betref, is voorheen reeds aangedui waarom hulle amp nie hier aan die begin van die oorlog as verval beskou kon word nie. As ook op die feit gelet word dat so n hoogstaande gereformeerd-kerkregtelike as Voetius bereid was om die ampstyd van ouderlinge (en diakens) selfs op vyf jaar te stel⁷⁵), dan sterk dit die beskouing dat hulle aan die einde van n driejarige

oorlog kerkregtelik nog steeds as dienende ouderlinge beskou moes word en bly dien het totdat - soos deur die „Kerkelijke Commissie” (of „Algemene Synodale Commissie”) versoek - n nuwe samestelling van die Kerkraad plaasgevind het. n Godsdiensoefening deur een van hierdie broeders waargeneem moet volkome in orde gevind word, veral wanneer hy optree in afwesigheid van n leraar; en nie preek nie. Die lees van n preek of bring van n getuienis uit die Skrif wat op die pad van n stigtelike woord lê, is die weg vir die broeder ouderling aangewys⁷⁶). I.v.m. „dienste” deur offisiere en gewone burgers waargeneem (waaroor in „(vii)” gehandel is) val dit op dat gen. Beyers - die enigste oor wie se godsdiensoefeninge ons enige feite het - opsy staan wanneer n evangeliedienaar by die kommando is, soos b.v. met die besoek van ds. A.P. Kriel aan die kommando. Ook word J.F. Naudé gedurende hierdie tyd slegs as n hulp vir ds. Kriel beskou⁷⁷).

Wanneer die behoefte egter daar is, lei Beyers die verrigtinge self. Gen. Spruyt (self n kerkraadslid) en komdt. Bührmann, e.a. kan goedsikks beoordeel word as manne wat dieselfde houding toegedaan was. Solank dit by n stigtelike woord gebly het - en nêrens word die teëndeel vermeld nie - was die saak heeltemal in orde. „Een gewoon lid der gemeente” kan sodanige woord met „veel zegen” bring. Bouwman open hier die deur vir die neem van leiding by n godsdiensoefening deur die gewone lidmaat, maar dat hy dit alleen in gevalle van die uiterste noodsaaklikheid goed spreek, is ewe duidelik⁷⁸). Die noodsaaklikheid in die

onderhawige tydperk sal deur niemand betwis word nie. Die hou van godsdiensoefeninge deur offisiere en gewone burgers, onder omstandighede soos hierbo gestel, was geen ingryping op verbode terrein nie, maar veel eerder 'n voorbeeldige en prysenswaardige beoefening van hul amp as gelowiges, veral t.o.v. die profetiese aspek daarvan. Telkens tog het daar situasies gekom waar iemand sodanige leiding moes neem.

(iii) BEDIENING VAN DIE SAKRAMENTE.

Oor die Nagmaalsbedieninge te velde en in die kampe is geen nadere besonderhede beskikbaar nie. Slegs word die feit vermeld; en ook wel in aldrie die betrokke velde. Dit kom tog voor of die Nagmaal nie dikwels bedien is nie. Die Nagmaalsviering, b.v., waargeneem deur ds. A.P. Kriel in Noord-Transvaal sou kerkregtelik onomstootlik gestaan het, as die Nagmaal deur hom aan lidmate van Langlaagte-gemeente en in die teenwoordigheid van 'n dienende ouderling uit daardie gemeente, bedien is. Slegs was die terrein die Bosveld, onder die bepaalde oorlogsomstandighede, en nie die kerkgebou te Langlaagte nie. (Vgl. hier D.K.O., art. LXIV). As die artikel uit die Kerkorde soos deur die Sinode van Utrecht, 1905, gewysig - en voorheen was dit nog enger - die bedoeling het dat geen lidmate anders as die van 'n Gereformeerde Kerk tot deelname aan die Nagmaal toegelaat mag word nie, dan het daar in hierdie verband wel 'n botsing tussen die wetboeke van Natal en Transvaal aan die eenkant en die Kerkorde van Dordrecht bestaan. Albei genoemde Kerke het lidmate van ander Protestantse Kerke toegelaat,

mits hulle hul vooraf by die leraar vervoeg (Natal, art. 124 en Transvaal, art. 113). Art. 124 van die Natalse Kerk lui: „Leden van andere Protestantsche Kerkgenootschappen benevens Leden van andere Gemeenten der Nederduitsche Gereformeerde Kerk, zullen tot het Heilige Avondmaal worden toegelaten, met toestemming van den Plaatselijken Leeraar en een der Ouderlingen”.

Transvaal, art. 113 lui: „Tot het Heilige Avondmaal zullen ook worden toegelaten blanke leden van andere Protestantsche Kerken, mits zich eerst bij den Leraar verwoegende en deze geen reden van twiifel heeft ten opzichte van hun lidmaatschap en zedelijk gedrag”. Van hierdie sy gesien, sou daar geen fout te vind wees met die bedieninge van die Nagmaal in Noord-Transvaal en Wes-Kaapkolonie; Sailkot in Indië, waar eerw. J.N. Murray die Nagmaal bedien het⁷⁹⁾; of met die bedieninge in die konsentrasiekampe te Pietermaritzburg⁸⁰⁾ en Potchefstroom⁸¹⁾ nie, mits die toelating tot die Tafel volgens die eise van die kerkwet geskied het. Totsover die posisie uit die Natal-Transvaal-oogpunt gesien. Dordrecht, wat in hierdie verhandeling as riglyn dien, spreek anders. In die lig daarvan kon Nagmaalsvieringe nie geskied saam met ander wat nie „belydenis der Gereformeerde religie” gedoen het nie (D.K.O., art. LXI). Die lidmaat van die Methodiste Kerk, b.v., sou nie kon aansit nie, terwyl hy tog wel van n Protestantse Kerk is. In die betrokke Nagmaalsvieringe - indien daar persone anders as die deur die D.K.O., art. LXI aangewys, toegelaat is - lê dan n klaarblyklike

botsing met die artikel in die „Kerkenordening“.

Nou kom dit tog wel 'n kontradiksie voor as D.K.O., art. LXI streng toegepas word terwyl Calvin van die ander sakrament sê dat die kind van Geref. ouers wel, indien hulle ver van 'n ~~ander~~ Geref. Kerk geleë is, by 'n Lutherse Kerk gedoop mag word (mits daar „geen superstitieuse handelingen“ mee gepaard gaan nie⁸²).

Ons moet hier dus oordeel dat Nagmaalsvieringe, gedurende hierdie tydperk en onder die bepaalde omstandighede, kerkregtelik toelaatbaar was. Onreëlmatighede wat mag voorgekom het, sou dan enkel by die leraar gesoek moet word, wat nie die regte waaksaamheid aan die dag gelê het nie. Sodanige gevalle word egter nêrens vermeld nie. Ds. A.F. Louw het te St. Helena 'n veiliger pad bewandel, soos in twee woorde opgesom: „Liewer nie“⁸³).

Die sakrament van die Heilige Doop is, o.a., deur predikante in hul omswerwing saam met die kommando's bedien; ook in die konsentrasiekampe. Ons vind slegs enige nadere besonderhede i.v.m. doopsbedieninge deur ds. J.M. Louw en J.W.G. Strasheim waargeneem. Dat e.g. geen onverskillige houding in hierdie verband ingeneem het nie, word bewys deur afskrifte van toestemming daartoe vir bepaalde gevalle deur elk van die twee Susterkerke verleen, opgeneem in 'N KOMMANDO-PREDIKER⁸⁴). Ds. Strasheim het die doop op 'n plaas buite sy gemeentegrense bedien sonder toestemming van die betrokke instansies⁸⁵). Insoverre die plek nie die kerkgebou was nie en die dag stellig ook nie 'n Sondag nie, is die saak in orde (D.K.O., art. LVI,

wat spreek van „Of en op wat wijze, ingevalle van noodzakelykheid ...", ens.). Die aspek van „buyten consent" (D.K.O., art. XV) weeg egter swaar terwille van die orde in die Kerk van Christus wat deur die „Kerkenordening" nagestreef word. Hierdie l.g. doopsbediening kan nie sonder meer as kerkregtelik suiwer aanvaar word nie. Omstandighede was egter uiters ontwrig, baie leraars het in krygsgevangene-kampe verkeer, die instansies van wie die betrokke verlof verkry moes word, was moontlik ewe-eens in die kamp(e), ens. Reeds is na die mening van Calvyn i.v.m. die doop elders as by 'n Geref. Kerk verwys, wanneer uiterlike omstandighede die eie Kerk nagenoeg onbekombaar maak. Ons sou in hierdie lig ook nie die saak van 'n groepie lidmate van Zeerust - en die daaropvolgende toestemming - as verkeerd bestempel nie toe hulle gedurende die oorlog van hulle Kerkraad hulpverlening vra om hul kinders by een van die ander „Hollandsche Genootschappen aldaar" te laat doop, by ontstentenis van hul eie leraar⁸⁶). Op al die aspekte en moontlikhede gelet, kan die betrokke doopsbediening (die geval Strasheim) in orde gevind word. Die vereiste toestemming sou onder normale gevalle tog verkry word. Onderzoek na die besonderhede i.v.m. die ouerpaar se kerkverband en lewe lê tog vir elke leraar voor die hand. Die Transvaalse wetboek het, o.a., ook voorsiening gemaak (art. 103) vir buitengewone doopsbedieninge, indien die leraar daartoe die noodsaaklikheid gesien het. Indien die betrokke sinode(s) sodanige gevalle agterna gekondoneer het (omdat dit nie

presies volgens kerkwet geskied het nie), word die hele aangeleentheid buite enige twyfel in die haak gebring.

(iv) OPRIGTING VAN SKOLE.

Dat die Kerk op die opvoeding van die kind gesteld was, blyk uit die aangegeve wetsartikels van die vier sinodes. Reeds vind ons in die Kaapse kerkwet van 1857, art. 58, 'n bepaling dat onderwysers doelbewus daartoe geoefen moet word en voorbereid moet wees om godsdiensonderrig te gee. Hierin was die ooreenstemming met die wetboeke van die vier sselfstandige N.G. Kerke en D.K.O., art XXI byna volkome. Trou aan die pligte deur die Kerk aan sy Kerkrade opgelê (vgl. Transvaal, art. 124, b.v.) openbaar hom daarin dat ds. Paul H. Roux dit sy eerste taak te Ceylon maak - naas sy bediening van die Woord - om daar 'n skool op die been te kry⁸⁷⁾. Transvaal, art. 124: „Het word den Kerkeraad opgedragen zoo veel mogelijk toe te zien, dat de opvoeding der jeugd behoorlijk behartigd worden in de gemeente, en dat daartoe geschikte onderwijzers worden aangesteld". Te Bermuda gebeur dieselfde⁸⁸⁾. Te Diyatalawa (Ceylon) wy oud-onderwysers hul kragte aan die onderwys; netso te Bermuda. Prop. J.A. van Blerk berig dat hierdie onderwysers ook as katekiseermeesters diens gedoen het⁸⁹⁾. I.v.m. Groenpunt vind ons geen vermelding van daar-opgerigte skole nie, maar daar word meegedeel dat vroeëre onderwysers „geregeld godsdienst onderwijs" gegee het⁹⁰⁾. Met veel lof aan elkeen hierin betrokke, kan gesê word dat die Kerk in hierdie opsig (deur

indiwiduele dienaars van die Woord en toegewyde onderwysers) sy roeping nie alleen gestand nagekom het nie, maar ook bo verwagting presteer het.

(v) AFLÊ VAN GELOOFSBELYDENIS.

Aansluitend by die katkisasie wat onder toesig van in-die-kampe-gevormde „kerkrade" veral deur onderwysers waargeneem is, gee ons nou aandag aan die aflê van belydenis van geloof - n saak wat enigsins netelig van aard is. Ons moet hier tussen minstens drie situasies onderskei:

(a) Aanneming en voorstelling in die kampe binne Suid-Afrika.

Die Sinodale Kommissie van die O.V.S. het besluit dat die konsentrasiekampe deur die kerkrade binne wie se gemeentegrense dit geleë was, bearbei moet word⁹¹⁾. Ons kan hier sonder meer aanneem dat dit ook die gevoelens van die ander drie N.G. Kerke was, hoewel ons nie sodanige besluit(e) vind nie. Onder dekking van die besluit van die Sin. Komm. O.V.S. was die saak van aflê van geloofsbelydenis in die kampe in die Vrystaat, onder toesig van die Kerkraad, heeltemal suiwer. Die moontlikheid was hier dat óf die pastor loci óf n leraar wat die bevoegdheid daartoe besit en met die goedkeuring van eersgenoemde die werk verrig het, sodanige aanneming kon waarneem. By ontstentenis van die leraar het die konsulent daartoe die bevoegdheid gehad, soos die geval ook blyk te wees waar die leraar van Bethlehem, ds. C.P. Theron, n veertigtal katkisante in die konsentrasiekamp te Harrismith voorstel⁹²⁾. Waar ons van geen regstreekse besluite uit die ander drie N.G. Kerke in hierdie verband weet

nie, het ons minstens alle rede om te glo dat die Kerk deur sy sinodes ná die oorlog slegs goedkeuring en waardering gehad het jéens die Andrew Murray-komitee vir die uitstuur van leraars na die kampe, wat sou gelykstaan aan kondonering van die arbeid ook op hierdie terrein verrig, waar dit nie volgens die letter van die kerkwet mag verloop het nie. D.K.O., art. LXI spreek van die feit dat slegs diegene wat „belijdenis der Gereformeerde religie" afgelê het by die Nagmaalstafel mag aansit. Die vermelde artikels uit die wetboeke alhier handel in meer besondere sin oor die toesig en deeglikheid by katekisasie, aanneming en uiteindelijke voorstelling. Wat hier m.b.t. die konsentrasiekampe gesê is, is ewe-eens van toepassing op die krygsgevangenekampe binne ons grense. Ds. J.J.T. Marquard, bv., bygestaan deur ouderling J.A. Smuts, laat te Groenpunt 171 nuwe lidmate tot aflê van belydenis van geloof toe⁹³).

(b) Aanneming deur gestuurde leraars na oorsese kampe.

Wat i.v.m. die aflê van geloofsbelydenis in kampe binne ons grense gesê is, is netso van toepassing op die oorsese krygsgevangenekampe, indien dit binne die vryheid van of opdrag aan die leraars daarheen gestuur, gelê het. Binne Suid-Afrika was nog altyd die moontlikheid dat kampe as wyke van die betrokke gemeentes aanvaar is en hulp met die behartiging van die arbeid daarin ingeroep is, waarteen niks in te bring is nie.

(c) Aanneming deur krygsgevangene leraars in oorsese kampe.

Hier het ons, b.v., die geval van ds. A.P. Burger wat te Shajahanpur 74 jongmanne uit 20 verskillende gemeentes aanneem en voorstel, „op die aanhoudende aandrang van die aanwesige ouderlinge in die kamp“⁹⁴).

Ook eerw. J.N. Murray neem in Indië ’n aantal aan en reik sertifikate aan hulle uit om as bewys te dien dat hulle reeds belydenis van geloof afgelê het⁹⁵).

’n Mens sou wel kon redeneer dat as, b.v., di. Geo.

Murray, W. de V. de Wet, J.R. Albertyn, e.a., deur die Kerk gestuur is met die vryheid of opdrag om in die

kampe oorsee ook kerkisante voor te berei en tot aflê van belydenis toe te laat, niks ’n ander leraar van

’n dieselfde status is ~~in~~ die Kerk, maar nou slegs ’n krysgesvangene, kon verhinder om dieselfde te doen nie.

Kerkregtelik gesien, sou dit egter ’n afwyking van die gebaande weg wees. Tensy sodanige versoek aan die

twee evangeliedienaars Burger en Murray deur die Kerk gerig is, of die saak van aanneming, ens. aan hul

vryheid gelaat is, was hul handelswyse kerkregtelik

verkeerd. Ook let ons daarop dat by afneem van ge-

loofsbelydenis deur ds. Burger een van die drie aanwesige ouderlinge aan die Geref. Kerk behoort het, t.w.

oud. W.H. Oosthuizen van Rustenburg⁹⁶). Hy kon ’n

gewone waarnemer gewees het, maar sy teenwoordigheid

sluit die gedagte in dat daar ook een of ander lid-

maat deur die leraar namens die Geref. Kerk voorgestel

is. Indien wel, kan dit kerkregtelik nie deurgaang

nie. Die Nuwe Testament, wat van die plaaslike Kerk

uitgaan, ken so ’n gedagtegang tog nie. Eerw. Murray

het geen bevoegdheid vir so 'n stap besit nie, aangesien hy nie lid van die sinode van die Moederkerk was nie, tensy vryheid daartoe (hierbo reeds genoem) deur die Kerk vergun was. Ook hier kon uiteindelijke kondonاسie - by gemis aan magtiging - hul handelswyse in orde stel.

Die posisie in die kampe oorsee sou meer korrek gewees het as krygsgevangene leraars sonder die vermelde versoek of vergunning van die kant van die Kerk, katkisasie slegs tot op die punt van aanneming gebring het en 'n sertifikaat indiervoege aan hulle uitgereik het, waarop die tuisgemeente na die oorlog desverkieende dadelik tot aanneming en voorstelling kon oorgaan. Slegs wanneer iemand uit die eie gemeente en in teenwoordigheid van 'n ouderling uit daardie gemeente deur die leraar of konsulent van dieselfde gemeente aangeneem en voorgestel word (of deur 'n leraar wat lid van dieselfde sinode is, deur die leraar van die gemeente daartoe versoek) kon so 'n aanneming en voorstelling kerkregtelik verantwoord word, d.w.s. tensy die Kerk nie wel vooraf toestemming daartoe verleen het nie. Die houding wat ds. A.F. Louw te St. Helena ingeneem het, is ook nie onaanvegbaar nie maar kan tog ongerymdhede uitskakel. In 'n brief gedateerd 13 Aug. 1902 het hy aan die hand gedoen dat persone wat in krygsgevangenekampe aangeneem en voorgestel is se name nie dadelik in die registers moet ingeskrywe word nie, wagtende op moontlike besware teen die aflê van geloofsbelydenis deur die een of ander⁹⁷⁾.

LET WEL. Nou is dit tog van betekenis om t.o.v. punte

„(i)" tot „(v)" op 'n mosie deur die Vrystaatse sinode van 1903 aangeneem, te let, n.l. „Dankbetuiging der Synode aan allen die gedurende den oorlog in de tijdelijke en geestelike behoeften van der onzen voorzagen"⁹⁸).

Aan die geestelike behoeftes te voorsien, sluit tog alle arbeid in die verskillende velde in waaroor die beoordeling gaan. Dus, sprekende van arbeiders uit haar ressort, word ons deur hierdie mosie nader gebring aan kondonering van gedane geestelike arbeid wat moontlik in sommige gevalle nie streng volgens kerkwet geskied het nie. Dit beteken noodwendig dat hierdie Kerk sy gronde vir dankbetuiging (en daardeur goedkeuring) in die feit van die noodtoestand vind, waar hy andersins oor die een of ander aangeleentheid anders sou geoordeel het. Daar bestaan weinig twyfel dat die ander drie sinodes hierdie mosie nie met akklamasie sou onderskryf het nie. (Geen sodanige mosies is egter teëengekom nie).

(vi) BEHANDELING VAN DIE KATEGISMUS-STOF.

Ons sou die behandeling van die Kategismus-stof te velde nie verwag het nie, maar moontlik wel in meer gevestigde omstandighede soos in die kampe. Hoewel belydenis van geloof ook in die konsentrasiekampe afgelê is, vind ons geen gegewens van kategismusprediking in hierdie veld nie; maar in die krygsgevangenekampe wel. Dit is baie prysenswaardig dat in die bearbeiding van 'n versnipperde volk gevind word hoe ds. P.J.J. Boshoff vir enige maandelank in Ceylon op Donderdagnamiddae byeenkomste vir die verklaring van

die inhoud van die Heidelbergse Kategismus hou⁹⁹⁾
(vgl. D.K.O., art. LXVIII). Die trou aan die orde
en gebruike van die N.G. Kerke, gebaseer op die be-
proefde riglyne van die Dortse Kerkorde, is by n beoor-
deling uit kerkregtelike oogpunt van geestelike werk in
so n tyd van ontwrigting en ver van die vaderland af van
besondere betekenis.

(vii) KERKLIKE FEESDAE.

D.K.O., art. LXVII bevat die beginsel van Christe-
like (of kerklike) feesdae. Verskillende sulke feesdae
is - soos vroeër in hierdie hoofstuk reeds vermeld -
ook in die wetboeke alhier opgeneem. Die gedenk van
kerklike feesdae van die N.G. Kerke alhier, al het die
verskillende wetboeke nie almal dieselfde as sodanig
aangewys nie, het ook in die verskillende velde geskied,
n feit wat in hierdie verhandeling ook wel noemenswaardig
is. Daar is in Hoofstuk I vermeld dat ds. H.J. Neeth-
ling te Pelgrimsrus die Kersdag-diens gelei het (1900)¹⁰⁰⁾
Dingaansdag en Kersdag is op godsdienstige wyse by die
Beyers-kommando herdenk¹⁰¹⁾; ds. A.P. Kriel lei die ge-
loftediens op Dingaansdag (1900) te Paardekraal¹⁰²⁾;
ds. G. Thom is aan die woord op Dingaansdag en Kersdag
(1901)¹⁰³⁾; en die viering van verskillende kerklike
feesdae vind in Ceylon plaas¹⁰⁴⁾. Die slotsin van
die vorige onderverdeling, „(vi)\", geld ook hier.

SLOTOPMERKINGE.

(a) D.K.O., art. XII is aangegee bloot by wyse van
teenstelling. Geen persoon van wie die status van
Dienaar van die Woord ontnem is, is in oorlogslitera-
tuur in enige van die drie velde as geestelike

versorger teëngekom nie.

(b) Die samewerking van Kerke en vorming van 'n „Breedende Kerkeraad“¹⁰⁵), saamgestel uit dienende kerk-raadslede van die drie Susterkerke of ook met toevoeging van persone wat „tot dieaken gesteld“¹⁰⁶) is, sal 'n aangename gedagte vir die Ned. Geref. Kerk bly. So hartlik was die samewerking dat ds. P. Postma (Geref.) uit Diyatalawa (onder datum 14.11.'00) aan ds. J. Roos (Ned. Geref.), indertyd saakgelastigde van die Kaapse Kerk, verslag doen van die werksaamhede aldaar. Hy skryf o.m. dat hy hom verheug oor die aankoms van ds. G. Murray in Ceylon. In al hulle samekomste voel hy moet hulle daar „een zijn in onze banden en geene kerkelijke geschillen“ te weeg bring nie. Hy verklaar: „Ik mocht dan ook de hartelijke samenwerking van alle broeders ondervinden“¹⁰⁷). In kerkregtelike sin het hierdie Kerkrade egter geen status gehad nie. Die feite was tog duidelik, n.l. dat hier 'n aantal lidmate van verskillende Kerke met dieselfde geloofsbelydenis is wat tydelik saam verkeer. Daarom is daar met „de zorg“ van di. Paul H. Roux en P. Postma (van verskillende Kerke) oor „Krugersdorp“ en „Steynsburg“, onderskeidelik¹⁰⁸), geen fout te vind nie. Ook die Presbyteriaanse leraar is lid van 'n Kerk met dieselfde kerkreg as die Afrikaanse Susterkerke (vgl. arbeid in Indië deur eerw. G. McKelvie verrig)¹⁰⁹). Trouens reeds in die Kaapse wetboek van 1857 (en ook nog in 1894) was daar 'n bepaling van briefwisseling met ander Gereformeerde Kerke- 'n erkenning en openbaring van die verlange tot samewerking met ander Kerke met 'n

gereformeerde belydenis. Een van die dryfvere van onderlinge korrespondensie is „elkander bijstaan in allerlei zaken, waar het nodig is”¹¹⁰⁾, wat in die betrokke omstandighede ten volle van toepassing was.

(c) Derdens is hier op te merk dat die geestelike arbeid gedurende 1899-1902 nêrens van die kant van die Staat uitgegaan het nie, soos, b.v., tydens die Basoeto-oorloë waar die Staatspresident aan ds. Gilles van de Wall van Bloemfontein die versoek gerig het om die burgers te velde geestelike te bedien¹¹¹⁾. Gedurende die Tweede Vryheidsoorlog het oorlogstoestande meteens oor die groot gebied soos in die INLEIDING aangedui, geheers en was selfs die staatspresidente merendeels te velde. Vir rustiger beraadslaging oor die geestelike bearbeiding van die kommando's, e.s.m. was daar nouliks geleentheid. Wel vind ons die volgende, maar dan van die kant van die Britse owerhede uit landsdele wat reeds onder Britse besetting was: sir H. Gould Adams, militêre administrateur in Bloemfontein, rig 'n versoek aan ds. W. Robertson om evangeliedienaars te vind vir die bearbeiding van die konsentrasiekampe¹¹²⁾; prop. E.J.J. van der Horst ontvang salaris van die Britse owerheid vir sy arbeid in Howick-konsentrasiekamp¹¹³⁾; en 'n telegram van lord Roberts afkomstig (Staatsargief, Pretoria)¹¹⁴⁾ verleen, op die versoek van die kant van die Kerk, toestemming dat ds. P.A. Winter na St. Helena gestuur mag word om die krysgevangenes daar geestelik te bearbei. Wie i.v.m. die konsentrasiekampe, soos pas genoem, die inisiatief geneem het, word nie duidelik vermeld nie. In laasgenoemde geval was dit egter bloot samewerking met die „Kerk”.

- 1) Jaarboek 1949 (artikel prof. dr. F.J.M. Potgieter), pp. 157-8.
- 2) Eybers, J.H., Die Kerkinrigting van die Nederduitse Gereformeerde Kerke in Suid-Afrika, Van Schaik, Pretoria, 1934, p. 142.
- 3) Morrees, A., Die Nederduitse Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika, S.A.B.V., Kaapstad, 1937, pp. 61-2.
Vorster, J.D., Die Kerkregtelike Ontwikkeling van die Kaapse Kerk onder die Kompanjie 1652-1795, Pro-Rege Pers Bpk., Potchefstroom, 1956, p. 136.
- 4) Vorster, t.a.p.
Hanekom, T.N., a.w. pp. 74-5.
- 5) Eybers, a.w., p. 143.
- 6) Eybers, a.w., pp. 144-5.
- 7) Geldenhuys, F.E. o'B., Die Regsposisie van Kerkraad, Ring en Sinode, Van Schaik, Pretoria, 1951, p. 58.
- 8) Geldenhuys, a.w., p. 60.
- 9) Geldenhuys, a.w., p. 62.
- 10) Geldenhuys, a.w., pp. 75-6 (Skrywer kursiveer).
- 11) Eybers, a.w., p. 183.
- 12) Jansen, Joh., Korte Verklaring van de Kerkorde, Kok, Kampen, 1952, p. 17.
- 13) Bouwman, H., Gereformeerde Kerkrecht, Deel I, Kok, Kampen, 1928, p. 417.
- 14) Jansen, Joh., De Kerkenordening, Deel I, Bosch, Nijverdal, 1917, p. 153.
- 15) Bouwman, a.w., Deel I, p. 399.
- 16) Bouwman, a.w., Deel I, p. 408.
- 17) Bouwman, a.w., Deel I, p. 411.
- 18) Jansen, De Kerkenordening, Deel I, pp. 217-8.
- 19) Rutgers, F.L., Kerkelijke Adviezen, Deel I, Kok, Kampen, 1921, pp. 103 en 335.
- 20) Bouwman, a.w., Deel I, pp. 429.
- 21) Jansen, De Kerkenordening, Deel I, pp. 542-3
- 22) Jansen, De Kerkenordening, Deel I, p. 549.
- 23) Jansen, De Kerkenordening, Deel I, p. 361 (skrywer kursiveer).

- 24) Jansen, De Kerkenordening, Deel I, p. 392.
- 25) Bouwman, a.w., Deel I, pp. 462-5.
- 26) Jansen, De Kerkenordening, Deel I, p. 412.
- 27) Jansen, De Kerkenordening, Deel I, p. 415.
- 28) Jansen, De Kerkenordening, Deel I, p. 425.
- 29) Bouwman, a.w., Deel I, p. 491.
- 30) Jansen, Korte Verklaring van de Kerkorde, p. 366.
- 31) De Jong, J., Verklaring van de Kerkenordening van de Nationale Synode van Cordrecht (1618-1619), Drukkerij Libertas, Rotterdam, 1918, p. 150.
- 32) De Jong, a.w., p. 161.
- 33) Jansen, De Kerkenordening Deel I, p. 611.
- 34) Bouwman, a.w., pp. 372-3.
- 35) Jansen, Korte Verklaring van de Kerkorde, p. 127.
- 36) Jansen, De Kerkenordening, Deel I, p. 744
- 37) Rutgers, a.w., Deel II, p. 9.
- 38) Jansen, Korte Verklaring van de Kerkorde, p. 252.
- 39) Jansen, Korte Verklaring van de Kerkorde, p. 255.
- 40) Rutgers, a.w., Deel II, p. 10.
- 41) Jansen, Korte Verklaring van de Kerkorde, pp. 267-8
- 42) Jansen, Korte Verklaring van de Kerkorde, pp. 280-1.
- 43) Jansen, Korte Verklaring van de Kerkorde, p. 288
- 44) Jansen, Korte Verklaring van de Kerkorde, p. 290.
- 45) Ds. A. McDonald (pers. mededeling).
- 46) Bouwman, a.w., Deel I, pp. 427-8.
- 47) Jansen, De Kerkenordening, pp. 413-4.
- 48) Jansen, Korte Verklaring van de Kerkorde, p. 89.
- 49) Naudé, a.w., p. 67.
- 50) Ds. C.F.B. Naudé (pers. mededeling).
- 51) Notuleboek (1899) Nederduitse Hervormde of Gereformeerde Kerkraad, Germiston, 28.2.1899.
- 52) Kestell, J.D., Abraham Paul Kriel, Die Abraham Kriel-Kinderhuis, Langlaagte, 1932, p. 100.

- 53) Rothman, a.w., p. 116.
- 54) Bouwman, a.w., Deel I, pp. 372-3.
- 55) Kerkbode, 5.8.1953 (artikel prof. dr. Jac. J. Muller), p. 193.
- 56) Bouwman, a.w., Deel I, p. 372.
- 57) Van Rooy H., Universiteits Bibliotekaris P.U. vir C.H.O. (pers. mededeling).
- 58) Vgl. „Belangwekkende Gegewens" (Hoofstuk I).
- 59) Vgl. „Belangwekkende Gegewens" (Hoofstuk I).
- 60) Brink, Oorlog en Ballingskap, p. 99.
Heyns, a.w., p. 13.
- 61) Kerkbode, 12.12.1901.
- 62) Acta Synodi Ned. Geref. Kerk, K.K., 1880.
- 63) Vgl. „Belangwekkende Gegewens" (Hoofstuk I).
- 64) Notuleboek Ned. Geref. Kerkraad, Harrismith, 19.1.1903.
- 65) Hobhouse, The Brunt of the War, p. 196.
- 66) Ds. A.F. Louw (skriftelike vermelding van name van die ander lede van die Komitee, t.w., di. W.A. Alheit en D.S. Botha).
Dr. A.D. Lückhoff (skr. mededeling).
- 67) Ds. A.F. Louw (skr. mededeling).
Ds. J.A. van Blerk (skr. mededeling).
Ds. P.A.M. de Vos (pers. mededeling).
- 68) Spoelstra, C., Bouwstoffen voor de Geschiedenis der Nederduitsch-Gereformeerde Kerken in Zuid-Afrika, H.A.U.M., Amsterdam, Deel I, 1906, p. 35.
- 69) Engelbrecht, S.P., Thomas Francois Burgers, J.H. de Bussy, Pretoria, 1933, p. 203.
- 70) Notule Synodi Ned. Geref. Kerk, O.V.S., 1865.
- 71) Jaarboek 1914, „In Memoriam".
The Friend of the Orange Free State & Bloemfontein Gazette, 1865-1868.
- 72) Almanak Nederduitsch Hervormde Kerk, 1957.
Jaarboek 1949, „In Memoriam"

- Kuit, n Kommandoprediker, p. 1.
- 73) Kuit, t.a.p.
- 74) Almanak Nederduitsch Hervormde of Gereformeerde Kerk, 1894, „In Memoriam“.
- 75) Jansen, Korte Verklaring van de Kerkorde, p. 127.
- 76) Bouwman, a.w., Deel I, pp. 539-60.
Kerkbode, 5.8.1953 (artikel prof. dr. Jac. J. Muller).
- 77) Anderssen, a.w., p. 79.
- 78) Bouwman, a.w., Deel I, p. 372.
- 79) Kerkbode, 15.5.1902.
- 80) Kerkbode, 4.4.1901.
- 81) Kerkbode, 3.4.1902.
- 82) Jansen, Korte Verklaring van de Kerkorde, p. 252.
- 83) Louw, a.w., p. 114.
- 84) Kuit, n Kommandoprediker, pp. 139-140.
- 85) Opperman, P.A., oud-stryder (pers. mededeling)
- 86) Notuleboek Ned. Geref. Kerkraad, Zeerust, Julie 1900.
- 87) Brink, Ceylon en de Bannelingen, p. 156.
Human, a.w.
- 88) Van Blerk, a.w., p. 80.
- 89) T.a.p.
- 90) Kerkbode 2.8.1900.
- 91) Kerkbode 11.12.1902.
- 92) Hobhouse, The Brunt of the War, p. 302.
- 93) Kerkbode, 11.4.1901.
- 94) Vgl. „Belangwekkende Gegewens“ (Hoofstuk I).
- 95) Kerkbode 15.5.1902.
- 96) Burger, a.w., p. 144.
- 97) Kerkbode 4.9.1902.
- 98) Acta Synodi Ned. Geref. Kerk, O.V.S. 1903.

- 99) Human, a.w.
- 100) Vgl. „Belangwekkende Gegewens" (Hoofstuk I).
- 101) Naudé, a.w., pp. 194 en 202.
- 102) Van Warmelo, a.w., p. 118.
- 103) Meyer, a.w., p. 30.
- 104) Brink, Ceylon en de Bannelingen, p. 163.
Human, a.w.
- 105) Heyns, a.w., p. 25.
Brink, (Ceylon en de Bannelingen), p. 151.
- 106) Human, a.w.,
- 107) Kerkbode 17.1.1901.
- 108) Brink, Ceylon en de Bannelingen, p. 151.
- 109) Gerdener, G.B.A., Boustowwe vir die Geskiedenis van die Nederduitse Gereformeerde Kerk in die Transgariep, Nas. Pers, 1930, p. 22.
- 110) Jansen, Korte Verklaring van de Kerkorde, p. 178.
- 111) Notule Synodi Ned. Geref. Kerk, O.V.S., 1865.
- 112) Dr. A.D. Lückhoff (skr. mededeling).
- 113) Kuit, n Kommandoprediker, p. 134.
- 114) Onderhandelinge Moderatuur en lord Roberts (Lêer SS.2472).

SAMEVATTING EN SLOTSOM.(A) Ten aansien van die Geskiedkundige Navorsing.

Waar die eerste geslag na die Tweede Vryheidsoorlog moontlik telkens die name van predikers in die veld of in een of ander van die kampe hoor noem het, bestaan daar in hierdie verband byna 'n algehele stilswye ten opsigte van die huidige geslag. Die eerste het ook nog die geskrifte van ds. (later dr.) J.D. Kestell gehad, wat kort na die oorlog die lig gesien het en waardeur hy in wyere kring as „veldprediker” bekend geraak het, t.w. MET DE BOEREN COMMANDO'S, MIJNE ONDERVINDINGEN ALS VELDPREDIKER en THROUGH SHOT AND FLAME. Die verspreiding van eersgenoemde is egter spoedig, om bepaalde redes waarvoor ds. Kestell nie verantwoordelik was nie, ingetrek¹⁾. Die huidige geslag is op oorlogsliteratuur alleen aangewys i.v.m. die geestelike bearbeiding van lidmate in die betrokke velde waaroor dit in hierdie verhandeling gaan. Die genoemde boeke van ds. Kestell staan nie meer op die rakke van boekwinkels om deur hul sprekende titels die aandag aan te gryp nie. Eers in 1948 het weer 'n boekie verskyn, wat direk by die pasgenoemde aansluit, 'N KOMMANDOPREDIKER (t.w. ds. J.M. Louw). Die boekname uit die pen van twee ander leraars, DIE VERLEDE HERLEEF (deur ds. E.C. Anderssen - 1943) en WORSTELJARE (waarin ds. A.J.V. Burger sy vader aan die woord stel - 1936) tref nie die oog as bronne waarin inligting i.v.m. geestelike bearbeiding te velde, e.s.m., gevind kan word nie, alvorens verneem word dat di. E.C. Anderssen en A.P. Burger self by die kommando's was. Ook dien die artikel DIE LIEF EN LEED VAN DIE

BANNELING (vgl. „INLEIDING“) hom nie aan as bron van inligting in hierdie verband nie.

Dit is dus slegs natuurlik dat by die huidige geslag die mening aangetref word dat die leraars van die Ned. Geref. Kerk, op n paar uitsonderinge na, gedurende die oorlog afsydig gestaan het. Ds. Paul H. Roux word deur etlike vandag nog as een van die wat by die kommando's was, genoem, moontlik juis omdat hy later generaal geword het en sy geval so uitsonderlik was. Die naam „ds. A.F. Louw“ word soms heel gou met die krygsgevangenes te St. Helena in verband gebring; en dan ds. Kestell. Weinige bring dit verder as hierdie drietal.

Terwyl die teendeel van bogenoemde „mening“ - wat uit verskoonbare onkunde gebore is - nou bevind is, is dit n saak van groot dankbaarheid dat die waarheid daarteenoor gestel kan word. Die naamlyste in hierdie verhandeling (vgl. Hoofstuk I en Bylaes), almal duidelik gestaaf, bring n groot getal evangeliedienaars na vore wat hulle in hierdie kommervolle dae by die kommando's en as gesondenes van die „Kerk“ in krygsgevangene - en in konsentrasiekampe bevind het; asook die name van daardie moedige krygsgevangene predikante en sendelinge wat met soveel toewyding agter die doringdraadomheinings gearbei het.

Die naamlyste hierbo genoem, wat evangeliedienaars van die Ned. Geref. Kerk alleen aangee (vgl. Bylaes) vereis nadere toeligting. Sommige van hierdie name verskyn in meer as een lys. Di. (later prof.) J. du Plessis en F.G.T. Radloff het in aldrie arbeidsvelde opgetree. Di. P.A. Winter, G. Thom, e.a., het beide

te velde en in 'n krygsgevangenekamp gearbei, terwyl, bv., ds. J.P. Wolhuter in beide krygsgevangene - en konsentrasiekamp aangetref word. Die getal predikante en sendelinge wat oor hierdie periode (sommige selfs tot 1903) in die betrokke velde gevind word, staan op honderd-vyf-en-twintig en nie honderd-twee-en-sestig soos uit die syfers 35 (te velde), 61 (in krygsgevangenekampe) en 66 (in konsentrasiekampe) haastiglik opgesom mag word nie.

Voeg aan genoemde lyste nog toe die name van die elf predikante van die Gereformeerde Kerk (sommige professore) wat vanweë die geestelike nood van die burgers by die kommando's gevind word; en die van die vier leraars van die Ned. Herv. Kerk, van wie een die geïnterneerdes in Portugal besoek het, twee in konsentrasiekampe gearbei het en die vierde, t.w. ds. M.J. Goddefroy, in aldrie arbeidsvelde werksaam was.

Ons kom hier tot die slotsom dat die Ned. Geref. Kerk sy plek gedurende die Tweede Vryheidsoorlog - insoverre dit die daarstelling van mannekrag om die Woord te bedien, betref - op baie lofwaardige wyse volgestaan het. Het die oorlog die Kerk onverwags oorval, hy het met eer „uit die stryd" getree. Die weg van selfverloëning, die diens van barmhartigheid in die voetspore van Christus, e.d.m., van die kansels uit die Woord gepredik, is deur die dienaars van die Woord voor die oë van die volk in lewende beoefening gebring. Ook vind ons wel gegewens van predikante wat afsydig gestaan het, van wie een aan die begin van die stryd tog wel godsdiensoefeninge te velde gelei het²⁾.

Maar dit is duidelik dat die predikante en sendelinge wat wel daar gevind word vir 'n groot persentasie van die evangeliedienaars van die Ned. Geref. Kerk was. Nêrens vind ons enige vermelding daarvan of word selfs die indruk gewek dat 'n leraar hom van die kommando's onttrek het omdat hy hom dan aan 'n onbegonne taak sou gewaag het nie. Ten spyte van die oorweldigende getalle onder behandeling, die immerwisselende aard van die kommando's, die gedurige verandering van posisie of die hergroepering van kommando's by die inneem van nuwe stellings, het hierdie dienaars van die Woord trou by hul beproefde volk gestaan. Selfs as medegevangenes word hulle nie met hangende hoof aangetref nie, maar laat hul voortgesette arbeid selfs nie net by godsdiensoefeninge en bidstonde bly nie. Intendeel, hulle beweeg oor haas elke terrein wat die aandag in die tuisgemeente verg: kerkisasie, Nagmaal, daadwerklike belangstelling in die onderwys, e.d.m.

Die hulde wat 'n objektiewe waarnemer, N. Hofmeyr (vgl. begin „Hoofstuk I”), die evangeliedienaars te velde toebring het, is seer seker hier toepaslik - en wel as 'n huldeblyk van die volk wat hom oor al die oorlogsjare en t.o.v. watter bepaalde veld ookal, heen strek:

„Groot is die achting, die de Hollandsche Afrikaander zijn leeraar toedraagt; de oorlog heeft bewezen, dat de meeste predikanten die achting ten volle waardig zijn. Heb ik ze niet in de regen, koude en zomerhitte bij de commando's aangetroffen? ... Hartelijk de band tusschen vele Holandsche leeraaren en hunne gemeenteleden

op commando .... Zij waren een met hun volk. Zij droegen de lasten en de belangen huns volks op 't hart, ja in hun lichaam, het voorbeeld van een Jesaja, en Jeremia, en Esra en Nehemia volgend .... De godsdienst-oefeningen, de krachtige preken, het voorbeeld, de geestdrift, de invloed der leeraaren werkten zeer heilzaam op het karakter der burgers en de algemene tucht en discipline der lagers .... Zulke flinke mannen moest als een zuurdeesem de commando's van ontaarding, achteruitgang en demoralisasie helpen bewaren"³⁾.

Tereg merk dr. T.N. Hanekom op: „In die vryheidstryd van die Afrikanervolk in 1900 was die Kerk nie net 'n simpatieke toeskouer nie, maar 'n lewende krag"⁴⁾.

(B) Ten aansien van die Kerkregtelike Beoordeling.

Soos m.b.t. Hoofstuk I, bring navorsing ons daartoe om moontlike veronregting van die Kerk, as sou chaos geheers en alles deurmekaar geloop het, reg te stel. So 'n toestand was daar nie! Hoewel die arbeid nie foutloos was nie, dra die inhoud van Hoofstuk II 'n verblydende klank. Die ernstige strewe om aan die eise van die kerkwet getrou te bly, openbaar hom genoegsaam om die teendeel te bewys; en die wetboeke alhier - „wesentlik dieselfde"⁵⁾ - is reeds ten regte as gebore uit die Kerkorde van Dordrecht (1618-9) bestempel. Wel is op bepaalde afwykinge gelet, veral i.v.m. die aanneming en voorstelling van nuwe belydende lidmate, maar hierdie foute, uit kerkregtelike oogpunt gesien, was minimaal. Dat dit geen onverskilligheid aangaande kerkregtelike beginsels was nie, blyk, b.v., uit die volgende: Op die eerste na-oorlogse vergadering van die Ned. Herv.

of Geref. gemeente Klerksdorp word „n nuwe Kerkeraad“, onder leiding van ds. J.W.G. Strasheim, saamgestel en wel in opdrag van die „Kerkelike Kommissie“⁶⁾ (tans genoem Sinodale Kommissie). Ons kan nouliks by genoemde leraar n verdeelde trou verwag, wat hom te velde anders laat geld het as in die tuisgemeente. As hy derhalwe n kindjie in die omgewing van Bloemhof sonder die nodige toestemming doop, moet die geval sonder teësprak aanvaar word as n handeling „in seer grooten noot“⁷⁾.

Ook by hulle wat nie dienaars van die Woord was nie en soms, by gemis van n evangeliedienaar, godsdiensoefeninge moes waarneem, vind ons die mooi gesindheid van onderwerping aan die bestaande kerklike orde. Toe, b.v., ds. A.P. Kriel, n draer van die besondere amp van dienaar van die Woord, by die Beyers-kommando in Noord-Transvaal aankom, vind ons dat mnr. J.F. Naudé wat deur die bevelvoerder as „veldprediker“ van die kommando aanvaar is⁸⁾, terugstaan en slegs as hulp vir eersgenoemde by die kommando dien⁹⁾.

Onderzoek van die feite bring dus aan die lig dat die Kerk nie die strewe na kerkregtelike suiwerheid óf beklad óf daarin verslap het nie. Duidelike foutering, wat aanvaar moet word as te goedertrou begaan, is nagenoeg gelykstaande aan sporadiese afwykinge in die gewone gang van die kerklike lewe; en dit ten spyte van die versnippering van so baie gemeentes en groter ontwrigting in die volkslewe as wat voorheen ooit beleef is.

Die gevolgtrekking waartoe ons geraak wanneer n

antwoord op die prysenswaardige inagneming van kerkregtelike beginsels onder hierdie nuwe omstandighede, wat so skielik ontstaan het, gesoek word, is in die teenwoordigheid van so 'n groot getal evangeliedienaars in die betrokke arbeidsvelde geleë. Hulle was hier inderdaad die „zuurdeesem" wat die Kerk te velde, e.s.m. in hierdie bepaalde verband deursuur het. Dit kan nouliks voorsien word hoe minder gelukkig die inkleding van godsdiensoefeninge, selfs die katekisasie en ander kerklike aktiwiteite sonder hierdie dienaars van die Woord kon gewees het. Maar met 'n getal van sewe-en-veertig evangeliedienaars van die drie „Susterkerke", van wie vyf-en-dertig predikante en sendelinge van die Ned. Geref. Kerke alleen was, sommige nagenoeg voortdurend en ander sporadies by die kommando's, het die fakkel wat 'n duidelike gereformeerde-kerkregtelike koers aandui, die groot arbeidsveld helder genoeg belig.

By bogenoemde stelling moet ook nog in ag geneem word dat die predikante van die Ned. Geref. Kerk alleen, van wie minstens nege reg van die begin af by die kommando's was, manne van reeds rype ondervinding in die aktiewe diens van die Kerk was. 'n Ontleding toon die volgende: 4 het nog maar sowat 2 jaar in 'n gemeente gestaan; 13 van 3 tot 9 jaar; 'n ander 13 van 10 tot 20 jaar; terwyl ds. F.G.T. Radloff met die uitbreek van die oorlog reeds op 30 jaar in die bediening kon terug sien.

Van hierdie manne kan gesê word dat hulle te velde 'n „gemeente" opgebou het wat kerkregtelik gesond gefundeerd was. Later sou hierdie arbeidsveld heeltemal

uiteenskeur toe krygsgevangenekampe ontstaan het. Ook daar het veral manne wat reeds in die bediening gestaan het, met insluiting van 18 wat ons ook reeds te velde aangetref het, die leiding geneem. Die enigste uitsondering hier is prop. J.A. van Blerk wat vanaf die begin van sy verblyf te Bermuda saam met ds. J.R. Albertyn gearbei het. Ons tref 'n negetal proponente in die konsentrasiekampe werksaam aan. Alle konsentrasiekampe het as wyke onder 'n bepaalde gemeente geressorteer en daar was dus gewoonlik tog 'n ouer leraar wat by onsekerheid oor die juiste stap geraadpleeg kon word.

Wanneer die hele inhoud van Hoofstuk II in oënskou geneem word, is dit duidelik dat die betaal van 'n „ereskuld“¹⁰⁾ aan daardie evangeliedienaars wat die Woord te velde of in een of meer van die verskillende kampe laat spreek het, die hulde hul ook t.o.v. nougesette toepassing van kerklike wet en orde in die verskillende velde toekom. Offisier en burger, kerkraadslid en gewone lidmaat ....., wat die handhawing van hierdie orde in laaste instansie moontlik gemaak het, word ook hier in berekening gebring.

Ook t.o.v. 'n gereformeerde-kerkregtelike koers het die Nederduitse Gereformeerde Kerk met eer „uit die stryd“ getree.

- 1) Mej. Trudie Kestell (pers. mededeling).
- 2) Notuleboek Ned. Herv. of Geref. Kerk, Utrecht (8.10.1902).
- 3) Hofmeyr, a.w., pp. 196-7.
- 4) Hanekom, T.N., Kerk en Volk, Die N.G. Kerk-Uitgewers, Kaapstad, p. 126.
- 5) Geldenhuys, a.w., pp. 75-6.
- 6) Notuleboek Ned. Herv. of Geref. Kerk, Klerksdorp (eerste na-oorlogse vergadering, 1903).
- 7) D.K.O., art. LVI (Transvaal, art. 103).
- 8) Naudé, a.w., Woord aan die „Geachte Lezers" (generaals Beyers en Kemp).
- 9) Naudé, a.w., p. 177.
- 10) Vgl. „INLEIDING", p. 11.

-121-

BYLAES.

BYLAE A.

- Edwin Cheere Anderssen, geb. 22.3.1868, leg. 1892,
Vryheid 1899;
- John Daniel Kestell, geb. 15.12.1854, leg. 1881,
Harrismith, 1894;
- Abraham Paul Kriel, geb. 1.3.1850, leg. 1880,
Langlaagte 1893;
- James Murray Louw, geb. 18.1.1869, leg. 1894,
Boksburg 1898;
- Hendrik Johannes Neethling, geb. 13.8.1853, leg. 1879,
Lydenburg 1881;
- Jakob Willem Gideon Strasheim, geb. 1.8.1860, leg. 1889,
Klerksdorp 1890;

BYLAE B.

- Alewyn Petrus Burger, geb. 10.5.1853, leg. 1883,
Middelburg, Tvl. 1884;
- Johannes Petrus Liebenberg, geb. 8.10.1867, leg. 1894,
Bethal 1897;
- Paul Hendrik Roux, geb. 29.9.1862, leg. 1889,
Senekal 1897.

BYLAE C.

- Abraham Johannes Benjamin Albertyn, geb. 7.2.1858,
leg. 1883, Utrecht 1894;
- Pieter Johannes Jurgens Boshoff, geb. 3.7.1864,
leg. 1887, Jacobsdal 1899;
- Cornelis Johannes Brink, geb. 12.9.1853, leg. 1897,
Roos-Senekal 1902;
- Philippus Albertus Myburg de Vos, geb. 3.9.1872,
leg. 1898, Zastron 1899;
- Johannes du Plessis, geb. 25.7.1868, leg. 1892,
Kaapstad (Seepunt) 1899;
- Abraham Faure Louw, geb. 28.12.1866, leg. 1894,
Graaff-Reinet 1895;
- Adriaan Jacobus Louw, geb. 23.1.1859, leg. 1884,
Heidelberg, Tvl. 1893;

Herman Dirk van Broekhuizen, geb. 17.6.1871, leg. 1897,
Pretoria (Hulprr.) georden 1898.

BYLAE E.

Adriaan Gysbert Driessen, geb. 9.10.1875, leg. 1902;

Roelof Daniel McDonald, geb. 15.2.1873, leg. 1904;

Schalk Willem van Niekerk, geb. 26.5.1869, leg. 1903;

Jozua Francois Naudé, geb. 20.3.1873, leg. 1909.

BYLAE F.

Johannes Coenraad Hefer, geb. 7.12.1858, leg. 1885,
Parys 1896;

Albertus Jacob Malherbe, geb. 26.3.1869, leg. 1893,
Jagersfontein 1894;

Dirk Jacobus Minnaar, geb. 31.8.1852, leg. 1877,
Heilbron 1879;

John Neethling Murray, leg. 1893 (Sendingkandidaat),
Waterberg (Send.) 1898;

Jacob Arnoldus Pienaar, geb. 28.1.1868, leg. 1897,
Bultfontein 1898;

Charles Henry Radloff, geb. 22.5.1851, leg. 1878,
Pearston 1886;

Christoffel Johannes Snyman, geb. 11.11.1862, leg.
1889, Ventersburg 1896;

John George Steytler, geb. 2.6.1864, leg. 1900,
De Rust 1902;

Dirk Johannes Jacobus van Velden, geb. 25.4.1854, leg.
1877, Tarkastad 1897;

Daniel Jozua Viljoen, geb. 2.12.1862, leg. 1889,
Reitz 1892;

Jozef Philippus Wolhuter, geb. 14.12.1865, leg. 1893,
Piet Retief 1895.

BYLAE G.

Daniel Petrus Ackerman, geb. 12.4.1849, leg. 1872,
Wakkerstroom 1875;

- Johannes Rudolph Albertyn, geb. 8.3.1847, leg. 1871,
Wellington 1892 (St. Helena
en Bermuda);
- Willem Adolph Alheit, geb. 25.3.1853, leg. 1875, Ceres
1894;
- P.J.J.Boshoff, (Vgl. Bylae C) (Ceylon);
- Daniel Bosman, geb. 26.9.1858, leg. 1883, Boshoff 1899;
- Daniel Stephanus Botha, geb. 26.8.1852, leg. 1885,
Swellendam 1898;
- Daniel Hendrik Cilliers, geb. 24.1.1852, leg. 1885,
Aberdeen 1886;
- Edmund Zacharias Johannes de Beer, geb. 25.2.1841,
leg. 1864, Barberton (tans
Nelspruit) 1898;
- Zacharias Johannes de Beer, geb. 17.12.1856, leg. 1886,
Kaapstad (Woodstock) 1895;
- P.A.M. de Vos, (Vgl. Bylae C) (St. Helena);
- Wouter de Vos de Wet, geb. 17.6.1864, leg. 1894,
Laingsburg 1895 (Indië);
- Andreas Gerhardus du Toit, geb. 9.5. 1866, leg. 1894,
Prins Albert 1896 (Portugal);
- Hendrik Wilhelm Geyer, geb. 23.6.1868, leg. 1895,
Burgersdorp 1898;
- Andrew Murray Hofmeyr, geb. 15.6.1866, leg. 1893,
Greytown (Nataalse Sending)
1894;
- Gideon Jozus Hugo, geb. 18.11.1864, leg. 1889,
Laingsburg 1895 (Portugal);
- Jacobus Petrus Kriel, geb. 4.5.1872, leg. 1897,
Victoria en Peddie 1898;
- James Francis le Clus, geb. 21.10.1873, leg. 1900;
- A.F. Louw, (Vgl. Bylae C) (St. Helena);
- Charles Smith Morgan, geb. 25.4.1842, leg. 1866,
gedemitteer 1896;
- Andrew Murray, geb. 9.5.1828, I. 1848, Wellington 1871;
- Andrew Charles Murray, geb. 3.10.1862, leg. 1888,
Nyasa Send. 1888;
- George Murray, geb. 7.8.1845, leg. 1869, Oudtshoorn
1892 (Ceylon);

Johannes Roos, geb. 29.6.1843, leg. 1867, Saakge-
lastigde (K.K.) 1892;

Willem Petrus Rousseau, geb. 1.8.1843, leg. 1865,
Pietermaritzburg 1897;

P.B.J. Stofberg, (Vgl. Bylae C) (Portugal);

Abraham Isaac Steytler, leg. 1900, Kaapstad 1881;

Willem Jacobus Theron, geb. 15.10.1871, leg. 1899,
Winburg (Hulppr.) 1903;

Jan Albertus van Blerk, geb. 9.5.1871, leg. 1899
(Bermuda);

Gottlieb Wilhelm Brückner van der Lingen, geb. 9.9.1852,
leg. 1876, Kroonstad 1876;

Johannes Petrus van Heerden, geb. 11.3.1861, leg. 1884,
Kaapstad 1899;

Gabriel Francois Cloete van Lingen, geb. 25.9.1864,
leg. 1892, Simonstad 1892;

P.A. Winter, (Vgl. Bylae C) (St. Helena).

BYLAE H.

Charles Daniel Murray, geb. 6.9.1870, leg. 1887,
Petrusville 1899;

Pieter Schalk van Heerden, geb. 4.6.1859, leg. 1883,
Ladybrand 1899;

BYLAE I.

Cornelis Rademeyer Ferreira, geb. 20.11.1877, leg. 1906
(Ceylon);

Jacob le Roux Haputfleisch, geb. 21.10.1875, leg. 1910
(Bermuda);

Michiel Wilhelm Odendaal, geb. 9.5.1879, leg. 1907
(Ceylon);

Petrus Jacobus Pienaar, geb. 13.7.1876, leg. 1905
(Bermuda);

Henry Lindo Webb, geb. 6.7.1875, leg. 1906
(St. Helena);

Jan Frederik Wiesner, leg. 1906 (Sendingkandidaat)
(Ceylon).

BYLAE J.

- Herman Christiaan Johannes Becker, geb. 8.7.1861, leg.
1888, Bethulie 1898
(Bethulie);
- William Frederic Knobel, geb. 25.1.1866, leg. 1890,
Amersfoort 1896 (Volksrust);
- J.F. le Clus, (Vgl. Bylae G) (Tweespruit);
- P.G.J. Meiring, (Vgl. Bylae C) (Krugersdorp en
Johannesburg);
- Justus Wilhelm Meyer, geb. 6.7.1857, leg. 1883,
Mafeking 1899 (Mafeking);
- P. Nel, (Vgl. Bylae C) (Johannesburg);
- F.G.T. Radloff, (Vgl. Bylae C) (Krugersdorp);
- W.P. Rousseau, (Vgl. Bylae G) (Pietermaritzburg en
Howick);
- Nicolaas Hendrik Christiaan de Jongh Theunissen, geb.
4.5.1867, leg. 1892, Standerton
1895 (Standerton).

BYLAE K.

- D.P. Ackerman, (Vgl. Bylae G) (Volksrust);
- D. Bosman, (Vgl. Bylae G) (Kimberley);
- Johannes Francois Botha, geb. 10.12.1866, leg. 1890,
Richmond 1899 (Vredefort);
- C.J. Brink, (Vgl. Bylae C) (Middelburg, Tvl. en
Aliwal-Noord);
- Jacob Petrus Jacobus Burger, geb. 20.8.1870, leg. 1898,
Jansenville 1899 (Vereeniging);
- (Send.)* Stephanus Johannes Cilliers, leg. 1880 (Sendingkandidaat),
Murraysburg 1890 (Oranjerivier);
- Richard Hurtley Daneel, leg. 1893 (Sendingkandidaat),
Harrismith (Send.) (Bloemfontein en Bethulie);
- E.Z.J. de Beer, (Vgl. Bylae G) (Balmoral);
- J - P - J - Dampers, leg. 1877, Johannesburg 1897
(Johannesburg);
- Isaac Frederik Albertus de Villiers, geb. 2.4.1857,
leg. 1884, Darling 1895 /
Worcester 1900 (Aliwal-Noord);

- Hendrik Christoffel de Wet, geb. 20.1.1853, leg. 1880,
Alexandria 1893 (Bloemfontein);
- Ebbe Dommissie, geb. 9.9.1871, leg. 1898, Wepener, 1902
(Springfontein en Oos-Londen);
- Albert Grobbelaar du Toit, geb. 11.7.1862, leg. 1888,
Carolina 1890 (Belfast);
- Egbert Andries Jacobus du Toit, geb. 5.5.1836, leg.
1865, gedemitteer 1894
(Pietermaritzburg);
- Hercules Enslin du Plessis, geb. 27.5.1858, leg. 1882,
Lindley 1894 (Vredefort en
Kroonstad);
- J. du Plessis, (Vgl. Bylae C) (Aliwal-Noord);
- Johan Hendrik Enslin, geb. 24.4.1859, leg. 1884, Vrede
1885 (Merebank);
- H.W. Geyer, (Vgl. Bylae G) (Kimberley);
- Henri Theodore Gonin, geb. 15.2.1872, leg. 1898
(Bethulie);
- Johan Willem Ludwig Hanekom, leg. 1900 (Sendingkandi-
daat), Britstown (Send.) 1901
(Heilbron);
- J.C. Hefer, (Vgl. Bylae F) (Vredefort);
- Jacob Daniel de Villiers Horak, geb. 13.8.1872, leg.
1900 (Vredefort);
- Carel Gert Jooste, geb. 14.12.1877, leg. 1901
(Bloemfontein);
- August Daniel Lückhoff, geb. 6.7.1874, leg. 1900
(Bethulie);
- David Johannes Malan, geb. 12.3.1875, leg. 1899,
Albertinia 1900 (Wentworth,
Jacobs en Pietermaritzburg);
- George Stephanus Malan, 12.4.1861, leg. 1886,
Greytown 1897 (Pietermaritz-
burg);
- Andrew Murray McGregor, geb. 28.2.1873, leg. 1899,
Nieuwe Kerk (Kaapstad) 1900;
- Andrew Milne Murray, geb. 4.7.1862, leg. 1895, Weenen
1891; (Colenso);
- John Murray, geb. 15.11.1867, leg. 1895, Mosselbaai
1900 (Pietermaritzburg en
Merebank);

Josias Hendrik Otto, leg. 1885 (Sendingkandidaat),
Dewetsdorp (Send.) 1885
(Uitenhage);

Stefanus Jacobus Perold, geb. 10.6.1864, leg. 1892,
Murraysburg 1898 (Kimberley
en Vryburg);

Hendrik Jacobus Pienaar, geb. 1.5.1872, leg. 1899,
Worcester (Hulppr.) 1900
(Brandfort);

J.A. Pienaar, (Vgl. Bylae F) (Howick);

Pieter Johannes Pienaar, geb. 1.10.1860, leg. 1887;
Somerset-Wes 1891 (Irene);

Francois J. Retief, leg. 1902, (tans Evang. Lutherse
Kerk) (Vredefort);

Pieter Taillefer Retief, geb. 13.5.1856, leg. 1891,
Villiersdorp 1895 (Bethulie
en Aliwal-Noord);

William Robertson, geb. 8.7.1842, leg. 1866, Petrus-
burg 1893 (Springfontein,
Brandfort en Bloemfontein);

J.P. Roux, (Vgl. Bylae D) (Mafeking, Rustenburg;
Lichtenburg en Zeerust);

Gustav Adolph Scholtz, geb. 1.3.1853, leg. 1875,
Colesberg 1889 (Norvalspont);

Daniel du Plessis Steyn, geb. 23.2.1873, leg. 1899,
Oudtshoorn (Hulppr.) 1900
(Port Elizabeth);

J.G. Steytler, (Vgl. Bylae F) (Potchefstroom);

Christiaan Hendrik Stulting, geb. 22.4.1870, leg. 1901,
Venterstad 1902
(Bloemfontein);

Diederikus Petrus Terburgh, leg. 1894 (Sendingkandidaat),
Potchefstroom (Send.) 1895
(Potchefstroom);

Charles David Theron, leg. 1897 (Sendingkandidaat),
Beaconsfield 1900 (Kimberley);

Charles Petrus Theron, geb. 25.1.1845, leg. 1871,
Bethlehem 1872 (Harrismith,
Ladysmith en Howick);

Daniel Jacobus van den Heever, leg. 1902; (Bloemfontein);

Evert Jean Jacques van der Horst, geb. 3.3.1875, leg.
1900 (Howick);

BIBLIOGRAFIE.

A. Ongepubliseerde bronne.

(1) Kerkargief, Pretoria:

Notuleboek, Ned. Herv. of Geref. Kerk, Boksburg (1899-1903).
 Notuleboek, Ned. Herv. of Geref. Kerk, Fordsburg (1899-1903).
 Notuleboek, Ned. Herv. of Geref. Kerk, Germiston (1899-1903).
 Notuleboek, Ned. Herv. of Geref. Kerk, Heidelberg (1899-1903).
 Notuleboek, Ned. Herv. of Geref. Kerk, Jeppestown (1899-1903).
 Notuleboek, Ned. Herv. of Geref. Kerk, Lichtenburg (1899-1903).
 Notuleboek, Ned. Herv. of Geref. Kerk, Middelburg (1899-1903).
 Notuleboek, Ned. Herv. of Geref. Kerk, Pretoria (1899-1903).
 Notuleboek, Ned. Herv. of Geref. Kerk, Rustenburg (1899-1903).
 Notuleboek, Ned. Herv. of Geref. Kerk, Utrecht (1899-1903).
 Notuleboek, Ned. Herv. of Geref. Kerk, Ventersdorp (1899-1903).
 Notuleboek, Ned. Herv. of Geref. Kerk, Wakkerstroom (1899-1903).
 Notuleboek, Ned. Herv. of Geref. Kerk, Zeerust (1899-1903).
 Notuleboek, Ned. Herv. of Geref. Kerk, Ring van Hartebeestfontein, (1903).

(2) Staatsargief, Pretoria:

S.A.I. Human: Dagboek (Lêer W.203)
 Onderhandelinge (onvolledig) tussen Moderatuur en lord Roberts (Lêer SS.2472).

(3)

Notuleboek, Ned. Geref. Kerk, Harrismith (1899-1903).
 Notuleboek, Ned. Herv. of Geref. Kerk, Klerksdorp (1899-1903).

C.G.C. Roscher, A.M.I.C.E. (Voormalige adjudant en asst. militêre sekretaris van genl. J.H. de la Rey): Oorlogsdagboek.

G.J. Munstra: Die Gereformeerde Kerke en die Onderwys by die koms van Jan van Riebeeck (Verhandeling by die O.l-eksamen, P.U.K., Potchefstroom).

B. Gepubliseerde bronne.

Periodieke publikasies:

Almanak van die Ned. Geref. Kerk in S.A. - later Jaarboek.

van die Gefedereerde Ned. Geref. Kerke, alle uitgawes tot 1960.

De (later Die) Kerkbode, 1899-1902; 5.8.1953.

De Vereeniging, 1899.

Die Burger, 29.8.1929, 25.2.1956.

Die Transvaler, 19.11.1956.

Kerklike Bepalings: Kaapkolonie, 1894 en 1903;
Natal, 1889; Oranje Vrystaat, 1890 en 1903;
Transvaal, 1898.

Acta Synodi, Ned. Geref. Kerk, Kaapland (1880-1945).
Acta Synodi, Ned. Geref. Kerk, Oranje Vrystaat (1871-
1948).

Almanak, Ned. Hervormde Kerk, 1957 en 1958.

Historiese Studies, Universiteit van Pretoria, Jaargang 4, Nommers 3 en 4, 1943.

The Friend of the Free State and Bloemfontein Gazette, 1858, 1865-1868.

Sabra-Nuusbrief, Julie en Augustus 1956.

C. Geraadpleegde werke.

Albertyn, J.R. (Jnr.), Leven en Preken van Johannes Rudolph Albertyn, Longmans, Green en Kie, Londen, 1922.

Anderssen, E.C., Die Verlede Herleef, Voortrekkerpers Bpk., Johannesburg, 1949.

Badenhorst, C.C.J., Uit den Boerenoorlog, Deel II, Boekhandel voorheen Høveker en Wormser, Amsterdam en Pretoria, 1903.

Bouwman, H., Gereformeerd Kerkrecht, Dele I en II, J.H. Kok, Kampen, 1928 en 1934 (respektiewelik).

Brink, J.N., Ceylon en de Bannelingen, H.A.U.M., Amsterdam en Kaapstad, 1904.

Brink, J.N., Oorlog en Ballingskap, Nas. Pers, 1940.

Burger, A.J.V., Worsteljare, Nas. Pers, 1936.

Conradie, F.D., Met Cronje aan die Wesfront, Nas. Pers, 1943.

De Jong, J., Verklaring van de Kerkenordening van de Nationale Synode van Dordrecht, 1618-1619, Drukkerij Libertas, Rotterdam, 1918.

De la Rey, Mevrouw, Mijne Omzwervingen en Beproevingen gedurende den Oorlog, Boekhandel voorheen Höveker en Wormser, Amsterdam en Pretoria, ongeveer 1903.

Dreyer, A., Boustowwe vir die Geskiedenis van die Nederduitse Gereformeerde Kerke in Suid-Afrika, Deel III, Jaarboekkommissie Ned. Geref. Kerke in Suid-Afrika, Kaapstad, 1936.

Du Plessis, J., Het Leven van Andrew Murray, Z.A.B.V., Kaapstad, 1920.

Du Plessis, Ph. J., Oomblikke van Spanning op Kommando, Nas. Pers, 1942.

E., S.J., De Boeren op St. Helena, Höveker en Wormser, 1901 (of 1902).

Engelbrecht, S.P., Thomas Francois Burgers, J.H. de Bussy, Pretoria, 1933.

Engelbrecht, S.P., Geskiedenis van die Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika, H.A.U.M., Kaapstad en Pretoria, 1953.

Eybers, J.H., Die Kerkinrigting van die Nederduitse Gereformeerde Kerke in Suid-Afrika, J.L. van Schaik, Pretoria, 1934.

Geldenhuys, F.E. o'B., Die Regsposisie van Kerkraad, Ring en Sinode, J.L. van Schaik, Pretoria 1951.

Gerdener, G.B.A., Boustowwe vir die Geskiedenis van die Nederduitse Gereformeerde Kerk in die Transgariep, Nas. Pers, 1930.

Hanekom, T.N., Kerk en Volk, Die N.G. Kerk-Uitgewers, Kaapstad.

Heyns, A.M., Lewensskets van Generaal ds. Paul H. Roux, Nas. Pers, 1937.

Hobhouse, E., War without Glamour, Nas. Pers, 1924.

Hobhouse, E., The Brunt of the War, Methuen en Kie., Londen, 1902.

Hofmeyr, N., Zes Maanden bij de Commando's, W.P. van Strockum en Seun, 's-Gravenhage, 1903.

Jansen, Joh., De Kerkenordening, Deel I, E.J. Bosch, Nyverdal, 1917.

Jansen, Joh., Korte Verklaring van de Kerkorde, J.H. Kok, Kampen, 1952.

Kestell, J.D., Through Shot and Flame, Methuen en Kie., Londen, 1903.

- Kestell, J.D., Abraham Paul Kriel, Die Abraham Kriel-Kinderhuis, Langlaagte, 1932.
- Kuit, A., Transvaalse Verskeidenheid, J.L. van Schaik, Pretoria, 1940.
- Kuit, A., Transvaalse Gister, J.L. van Schaik, Pretoria, 1942.
- Kuit, A., n Kommandoprediker, J.H. de Bussy, Pretoria, 1948.
- Louw, A.F., My eerste Neëntig Jaar, N.G. Kerk-Uitgewers, Kaapstad en Pretoria, 1958.
- Maritz, M., My Lewe en Strewe, Die Skrywer, Pretoria, 1939.
- Meyer, I.A., Die Ervarings van n Veldkornet in die Engelse Oorlog, Die Skrywer, 1952.
- Moorrees, A., Die Nederduitse Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika, S.A.B.V., Kaapstad, 1937.
- Muller, Chris. H., Oorlogsherinneringe, Nas. Pers, 1936.
- Naudé, J.F., Vechten en Vluchten van Beyers en Kemp, Nijgh en Van Ditmar, Rotterdam, 1903.
- Nicol, Wm., Met Toga en Troffel, N.G. Kerk-Uitgewers, Kaapstad en Pretoria, 1958.
- Otto, J.C., Die Konsentrasiekampe, Nasionale Boekhandel, Bpk., Bloemfontein, 1954.
- Perold, P.J., De Weduwe of Tafereelen uit den Engelschen Oorlog (1899-1902), H.A.U.M., Amsterdam en Kaapstad, 1903.
- Pienaar, P., With Steyn and De Wet, Methuen en Kie., Londen, 1902.
- Preller, G.S., Ons Parool, Nas. Pers, 1943.
- Raal, S., Met die Boere in die veld, Nas. Pers, 1948.
- Rabie-Van der Merwe, H., Onthou, Nas. Pers, 1940.
- Reitz, D., Kommando, A.C. White Drukkers en Uitgewers en Kie., Bloemfontein, 1929.
- Retief, M.W., Verowerings vir Christus, C.S.V. Maatskappy van Suid-Afrika, Stellenbosch, 1948.
- Rompel, F., Gedenkschriften van Paul Kruger, J. Funke, Amsterdam, 1902.
- Rothman, M.E., Oorlogsdagboek, Nas. Pers, 1947.
- Rutgers, F.L., Kerkelijke Adviezen, Dele I en II, J.H. Kok, Kampen, 1921 en 1922 (respektiewelik).

Schoeman, J. Hendrik Schoeman - Was hy 'n Verraaier?
Die Skrywer, Pretoria, 1950.

Scholtz, G.D., Generaal Christiaan Frederik Beyers,
Voortrekkerpers, Bpk., Johannesburg, 1941.

Spoelstra, C., Bouwstoffen voor de Geschiedenis der
Nederduitsch-Gereformeerde Kerken in Zuid-Afrika,
Dele I en II, H.A.U.M., Amsterdam, 1906 en 1907
(respektiewelik).

Stockenström, E., Geskiedenis van Suid-Afrika, Deel II,
Universiteitsuitgewers, Stellenbosch, 1928.

Van Blerk, J.A., Op die Bermudas beland, A.A. Balkema,
Kaapstad en Amsterdam, 1949.

Van der Walt, A.J.H., Wiid, J.A. en Geyer, A.L.,
Geskiedenis van Suid-Afrika, Deel I, Nas. Boekhandel,
Bpk., Kaapstad, 1951.

Van Everdingen, W., De Oorlog in Zuid-Afrika, Dele I,
II en III, J. Waltman, Jr., Delft, 1911, 1920 en 1915
(respektiewelik).

Van Jaarsveld, F.A., Geskiedenis vir Std. VIII,
Voortrekkerpers, Bpk., Johannesburg, 1958.

Van Warmelo, D.S., On Commando, Methuen en Kie., Londen,
1902.

Van Zyl, D.H., In die Konsentrasiekamp, Nas. Pers, 1944.

Ver Loren van Themaat, H., Twee Jaren in den Boerenoorlog,
H.D. Tjeenk Willink en Seun, Haarlem, 1903.

Viljoen, B.J., Mijne Herinneringen uit den Anglo-
Boeren-Oorlog, W. Versluys, Amsterdam, 1902.

Vorster, J.D., Die Kerkregtelike Ontwikkeling van die
Kaapse Kerk onder die Kompanjie, Pro-Rege-Pers, Bpk.,
Potchefstroom, 1956.

Walker, E.A., A History of South Africa, Longmans,
Green en Kie., Londen, 1947.

Weeber, E.J., Op die Natalse Front, Nas. Pers, 1940.

Weeber, Op die Transvaalse Front, Nas. Pers, 1942.

D. Gedenkuitgawes en Albums.

Breytenbach, J.H., Gedenkalbum van die Tweede Vryheids-oorlog, Nas. Pers, 1949.

Cachet, J. Lion, Gedenkboek der Gereformeerde Kerk van Zuid-Afrika (1859-1909), A.H. Koomans, Potchefstroom, 1909.

Dreyer, A., Eeuwfeest-Album van de Nederduitse Gereformeerde Kerk in Zuid-Afrika (1824-1924), Jaarboek-kommissie van die Ned. Geref. Kerk, Kaapstad, 1924.

Hanekom, T.N., Ons Nederduitse Gereformeerde Kerk, Gedenkboek by ons derde Eeufees, N.G. Kerk-Uitgewers, Kaapstad, 1952.

Maeder, G.A. en Zinn, C., Ons Kerk Album, Ned. Geref. Kerk, Kaapstad, 1916.

Nienaber, G.S., Die Nederduitse Gereformeerde Kerk van Natal (1838-1938), Sinode van die Ned. Geref. Kerk van Natal, 1938.

Olivier, P.L., Ons Gemeentelike Feesalbum (Ned. Geref. Kerk), N.G. Kerk-Uitgewers, Kaapstad, 1952.

Van Zyl, P.H.S., Die Helde-Album van ons Vryheidstryd, Afrikaanse Pers Boekhandel, Johannesburg, 1944.

Wonderdade van God, Jubileum-Gedenkboek van die Ned. Herv. of Geref. Kerk van Suid-Afrika (1842-1942), Eeufees-kommissie van die Ned. Herv. of Geref. Kerk, 1942.

Gedenkuitgawes van die volgende gemeentes:

Ned. Geref. Kerk, Richmond (1843-1943).

Ned. Geref. Kerk, Weenen (1859-1934).

Ned. Geref. Kerk, Bloemfontein (1880-1955).

Ned. Geref. Kerk, Senekal (1879-1929).

Ned. Herv. of Geref. Kerk, Carolina (1889-1939).

Ned. Herv. of Geref. Kerk, Nelspruit (1889-1939).

Ned. Herv. of Geref. Kerk, Germiston (1899-1949).

Die Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika (1859-1959), Die Kerkblad, Potchefstroom, 1959.

Eeufees-Album (1842-1942) van die Ned. Hervormde Kerk van Afrika, Ned. Herv. Kerk van Afrika, 1942.

Gedenkboek (Herbevestiging van die Gelofte), Pietermaritzburg, 1955.

Eeufeesbylaag tot die Transvaler (i.v.m. Pretoria), Die Transvaler, 21.10.1955.

Pretoriase Eeufees (1855-1955), Bylae tot Die Vaderland, 27.8.1955.

Van Riebeeck-Feesuitgawe van Die Huisgenoot, 7.3.1952.

Potchefstroom (1838-1938), Stadsraad, Potchefstroom, 1938.

Afrikaanse Personeregister, 1942.

E. Onderhoude en/of briefwisseling.

Evangeliedienaars betrokke in die geestelike bearbeiding:
di. A.F. Louw, P.A.M. de Vos, J.P. Liebenberg, dr. A.D.
Lückhoff, e.a.

Agtergeblewe weduwees van betrokke evangeliedienaars of
van ander wat geestelike werk verrig het: mev. ds. J.M.
Louw, mev. (later ds.) J.F. Naudé, mev. H.J.L. du Toit,
e.a.

Kinders van betrokke evangeliedienaars: mejj. Trudie
Kestell en Ella Ennis, mnr. Ritzema van R. Steytler,
di. A.M. Meiring, André McDonald, P. Nel, e.a.

Oud-stryders: D.L. Breedt, Brits; M.J. van den Berg,
Potchefstroom; P.A. Opperman, Wolmaransstad; F.D.R.
Koch, Eloff; P.W. Cornelius, Klerksdorp; e.a.

Ander: dr. G.D. Scholtz, Johannesburg; ds. J.P. van der
Spuy; mnr. M.C.E. van Schoor, Bloemfontein; e.a.

_____
_____
_____